आनन्दाश्रममुद्रणालयस्थग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् । रू०	आ०
१ गणपत्यथर्वशीर्षम्—सभाष्यम् ।	०	६
२ रुद्राध्यायः—सायणाचार्यभट्टभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां सवलितः ।	१	६
३ पुरुषसू[illegible]	०	४
४ याग[illegible] [illegible]नुगतम् ।	५	०
५ ईशाव[illegible] [illegible]पेता ।	०	१४
६ केनो[illegible] ।	१	०
७ काठ[illegible] [illegible]व्युपेता ।	१	४
८ प्रश्नोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	१	०
९ मुण्डकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	०	१०
१० माण्डूक्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्यगौडपादीयकारिकाद्युपेता ।	२	५
११ ऐतरेयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	१	४
१२ तैत्तिरीयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	१	१२
१३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—सुरेश्वराचार्यकृतं सटीकम्	२	२
१४ छान्दोग्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	५	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्योपेता ।	८	०
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—भागत्रयात्मकम् ।	२२	८
१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्—भाष्यदीपिकाद्युपेता ।	२	४
१८ [illegible]पुराणम्—श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम् । उपपुराणम् ।	३	०
१९ रसरत्नसमुच्चयः—वाग्भटाचार्यविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	३	१२
२० जीवन्मुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः सटीकः ।	३	१२
२१ [illegible] [illegible] भागद्वयात्मकानि ।	१२	०
२२ श्रीमच्छंकरदिग्विजयः—विद्यारण्यकृतः । टीकाटिप्पणाभ्यां सहितः ।	६	०
२३ [illegible]—[illegible]प्रणीतः ।	१	१२
२४ [illegible]विस्तरः—[illegible]प्रणीतः ।	८	०
२५ सूतसंहिता—श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता । भागत्रयात्मिका ।	११	८
२६ हस्त्यायुर्वेदः—पालकाप्यमुनिविरचितः ।	७	६
२७ वृन्दमाधवः—श्रीमद्वृन्दप्रणीतः । सटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	१२
२८ ब्रह्मपुराणम्—श्रीमद्व्यासमुनिविरचितम् । प्रथमं महापुराणम् ।	६	४

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रू०	आ०
२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहितः	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्—भाष्योपेता ।	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ धन्वन्तरीयनिघण्टुः—श्री[illegible]विरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—[illegible] ।	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीक[illegible] ।	[illegible]	१
३५ संगीतरत्नाकरः—शार्ङ्गदेवकृतः सटीकः द्विभागः गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतम् भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—[illegible]भाष्यसहितम् ।	[illegible]	०
३९ संस्काररत्नमाला गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—खण्डराजश्रीकृष्णपण्डितान्प्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—[illegible] । महापुराणम् ।	५	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागनवकात्मिका ।	४८	१०
४३ [illegible]सिद्धान्तकारिका—[illegible]दीक्षितकृता सटीका ।	१०	१२
४४ श्रीमद्[illegible]—[illegible] ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—[illegible]टीकोपेता ।	५	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः अपरार्ककृतटीकासहिता भागद्वयात्मका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—[illegible] ।	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—[illegible]निस्पयात्मक ।	५	०
४९ वायुपुराणम्—[illegible] । महापुराणम् ।	४	१२
५० यतीन्द्रमतदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—[illegible] ।	२	०
५३ सत्याषाढश्रौतसूत्रम्—सत्याषाढविरचितं भागदशकात्मकम् ।	२८	५
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—[illegible]विष्णुभट्टकृतः ।	४	०
५६ नित्याषोडशिकार्णवः—भास्कररायोन्नीतटीकासहितः ।	३	८

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् । रू०	आ०
५७ आचारभूषणम्—[illegible]कृतम् ।	८	६
५८ आचारेन्दुः—[illegible]विरचितः ।	४	०
५९ श्राद्धमञ्जरी—[illegible]विरचिता ।	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः [illegible] ।	१	१२
६१ गौतमप्रणीतधर्मसूत्रम्—[illegible] ।	२	८
६२ [illegible]आनन्दवल्लीभृगूपनिषद् -सटीका	२	८
६३ [illegible]उपनिषद्—[illegible]टीकोपेता ।	[illegible]	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषद्—[illegible]मिताक्षरिकोपेता ।	[illegible]	४
६५ [illegible]—[illegible]यम् ।	१	४
६६ [illegible] ।	[illegible]	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—[illegible] ।	[illegible]	८
६८ [illegible]—[illegible] ।	१	१२
ज्ञान[illegible] ।	१	४
७० [illegible] ।	१	[illegible]
७१ [illegible]—[illegible] ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखर—[illegible] ।		६
७३ [illegible]—[illegible]विरचिता ।	१	८
७४ [illegible] ।	१	०
७५ [illegible] ।	४	४
७६ [illegible]—[illegible]व्याख्यासमेता ।	१	०
७७ [illegible]—[illegible] ।	२	६
७८ [illegible]	१	१२
७९ [illegible]—[illegible] ।	२	०
८० वाक्यवृत्ति—[illegible] ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२ [illegible]—[illegible]विरचिता ।	२	७
८३ [illegible]—[illegible]भागद्वयात्मकम् ।	९	१
८४ [illegible]—[illegible]प्रणीतः ।	२	०
८५ [illegible]—[illegible]विरचितः ।	३	१५

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

पश्वालम्भमीमांसा ।

रा० शा० रा० रा० जिजवडकरेत्युपाह्ववामन-
शास्त्रिविरचिता ।

एतत्पुस्तकं

रा० शा० म० रा० रा० आगाशे इत्युपाह्व
काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४५
खिस्ताब्दाः १ [illegible]

मूल्यं दशाणकाः (१०)

॥ भूमिका ॥

हन्त भो समुपस्थितोऽयं तथाविधो विस्मयकरः समयः, यत्र कश्कोऽपि वा भवतु विद्वानविद्वान्बहुश्रुतो वाऽनाघ्रातधर्ममीमांसा-सूत्रकुसुमगन्धो वाऽऽस्तिको वा गलहस्तितशास्त्रमर्यादो वा समयानुसारं परिवर्तयितुमेव कामयते भगवन्तं सनातनं वैदिकं धर्मम्। सर्वोऽपि ननु स्वातन्त्र्येणैव कपोलकल्पितनानाविधविचारान्परेषां पुरस्तात्प्रादुर्भावयितुं प्रयतते। प्रयतमानश्चेत् ततः पदशो वाक्यशो वा प्रमाणाभासान्यर्थान्तरप्रयुक्तानि सङ्गृह्य सङ्गृह्य स्वीयं मतमुपोद्बलयितुम्। अपरामृशन्नेव पौर्वापर्यं वाक्यजातस्याचिन्तयन्नेव श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणानां प्राबल्यदौर्बल्यमननुसन्दधान एव वाक्यार्थविचारप्रकारमगणयन्नेव च मीमांसान्यायप्रवृत्तिं शास्त्रार्थं व्यवष्टम्भं निरूपयीषति, निर्णयन्नपि वा नापत्रपत इत्यहो माहात्म्यं कालस्य विजृम्भितं च व्यामोहस्य। सत्येव नैतावद्विरमत्यपरमाम्, यत् यदि कोऽपि मितपचमतिर्निर्गलमनयावल्पचलता वैदिकसम्प्रदायपरीवाहेण समर्थितं परःसहस्रं श्रुतिस्मृतिवचनैः प्रमाणमूर्धन्यैर्निर्विचिकित्सं व्यवस्थापितं प्रयोऽभिमानिकं यागेयदर्शनि-कर्मकाण्डे स्वप्नेऽप्यसम्भावितलेशं वैदिके यता हिंसाकरं पश्वालम्भं, सचिचीपुरिव स्वानुत्तमं पापनिकायमश्रेयस्करं च प्रतिषिद्धमाय च सप्रगल्भं साटोपं च प्रजल्पेद्दीपयेत्समाह्वयेच्च विवदितुमानिकमूर्ध्न्या निति। समयेऽस्मिन् आस्तिका पुनर्विद्वांसः ‘न हि स्वमनुयाति ग्रामसिंहस्य सिंहः’ इत्यभियुक्तानामाभाणकं मनसि मन्वानाः उपेक्षया जोषभावमेव यदि भजेरंस्तर्हि प्रायेण परतन्त्रप्रज्ञाः अन्यमुग्धा भूयांसो जना श्रद्दधाना अपि भगवति वैदिके धर्मेऽनुतिष्ठासवः प्रातीतिकानि कर्मजातानि मतान्तरव्यामोहमापन्ना इत्थंक्रियाविवेकविधुराः कर्तव्यतो हीयेरन्, आत्यन्तिकं चानर्थमृच्छेयुः, श्रेयसश्च प्रतिहन्येरन्निति अनिरुद्धन्तोऽपि विवादं प्रवसाय ‘परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति’ इति न्यायेन सम्भाव्यमानं यागीयहिंसाया अनवत्वं प्रत्याख्याय परम्परागतं वैदिकं पन्थानं प्रथयितुं किञ्चिदिव व्यापारयामो लेखनीमात्मीयाम्।

अत्र केचन समुत्तिष्ठन्ते–“ननु भो” यदेतद्यज्ञादिकमनुष्ठीयते नैतच्छ्रेयो जनयितुमर्हति, अपितु बलवत्पातकमेवानुबध्नाति प्रत्यक्षमेव पशूनां निर्दयं हिंसनादिति। न च “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः, ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत” इत्यादीन्यसङ्ख्ये-

यानि श्रौतवाक्यकदम्बानि घण्टाघोषमुद्घुष्यन्ति पश्वादीना क्रतुष्वाल-म्भनम् । यथा च वैदिक निखिलमपि वाक्यजात स्वत प्रामाण्यमाटीकते तथा पराक्रान्त पूर्वमीमासाया भगवता महामुनिना जैमिनिना इति कथमेतच्चोद्यमवतरति यागीयहिसा पापानुबन्धिनीति, इति वाच्यम् । त्वदुदाहृतवचनाना भूतिकामादिपदस्वारस्येन काम्यपरत्वस्यैव प्रतीयमानत्वात् । निन्दिताश्च काम्यकर्मानुष्ठातारो भगवता गीतासु—

"यामिमा पुष्पिता वाच प्रवदन्त्यविपश्चित " ।
" कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ "

" त्रविद्या मां सोमपा पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । "

'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति' इत्यादिना बहुप्रकारेण । आम्नायते चोपनिषत्स्वपि 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा' इत्यादौ बहुत्र । युज्यते चेतत् । स्वस्य सुख सपादयितु दयनीयानामस्वतन्त्राणा मूकदीनाना प्राणिना सौनिकैरिव ब्राह्मणब्रुवैर्धार्मिकमन्यैर्व्यापादन नैर्घृण्येन क्रियमाण तेष्वेव पशुत्वमसुरत्व वा प्रत्योनयति । 'न हिस्यात्सर्वभूतानि' इति ह वन्यमानोऽय प्राणिवधनिषेध कथ नु नाम पशु विशसितार यामीयातना नानुभावयेत् ? न चात्र प्रत्यवस्थातव्य केनापि 'अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इत्यादिवाक्य सामान्यत प्रवृत्त न हिस्यादिति वचन सकोचयेदयेति । अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यादिवाक्येन प्राकरणिकेन पश्वालम्भस्य क्रत्वर्थत्वमिष्टसाधनत्व च प्रत्याय्येत । न तु हिस्यादिति विधिविहितहिसासामान्यस्यानिष्टसाधनत्व यागीयहिसाया व्यावर्त्यैत । एकस्यैव कर्मण इष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्व चेत्युभयमपि वचनबलात्प्रमीयमाण न विरुध्यते परकीयसुन्दरीगमनादेरिव । वस्तुतस्तु पूर्वोदाहृतेष्वग्नीषोमीयादिवाक्येष्वालभतिर्नैव हिसामभिधत्ते किंतु स्पर्शमात्र यथा ह्यग्निहोत्रीयदोहाधिकारे "वत्समालभेत" इति वाक्य आलभति स्पर्शमात्रमाचष्टे । स्पष्ट चैतदध्वरमीमासायाम् । हिसा पुनरङ्गयागविधानेन विशसनप्रकारेण चाऽऽक्षेपत एव प्रतीयते न पुन शक्त्येति सुतरा च सकोच्यसकोचकभावो नोपपद्यते । आक्षेपलभ्यक्रत्वर्थहिसाया शक्याथभूतहिसानिषेधस्य चान्यतराप्रामाण्यभीत्या हि सकोच कल्प्यते । न चात्र तत्पदमाधातु प्रभवति । अथ कथ निष्कम्पप्रवृत्तिर्हिंसाविशिष्टे यागादौ प्रामाणिकानामिति चेच्छृणु नान्तरीयकहिसाजन्यपापफलसहिष्णूनामेव स्वर्गविषयकोत्कटरागवशीकृतान्त

रङ्गाणा यूमादिसहिष्णूना पाकादाविव श्येनादाविव च प्रवृत्तेरपपद्यमानत्वात् । न च निषेध्यनिषेधयो पुरुषार्थत्व क्रत्वर्थत्व वा एकमेवाऽऽवश्यकमिति प्रकृते निषेधस्य क्रत्वर्थहिंसाप्रतियोगिकत्व नोपपद्यते किंतु पुरुषार्थहिंसाप्रतियोगिकत्वमेवेति वाच्यम् । यतो नायमेकान्तो यत्पुरुषार्थप्रतियोगिक एव पुरुषार्थनिषेध क्रत्वर्थप्रतियोगिकश्च क्रत्वर्थनिषेध इति । व्यभिचरितत्वात् । पुरुषार्थो हि भार्योपगम क्रत्वर्थत्वेन निषिध्यते " न स्त्रियमुपेयात् " इत्यनेन । क्रत्वर्थहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वस्यापि सूपपादत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि न स्याद्यागीयहिंसाया पापाभावप्रतिपादक प्रामाणिकवचननिकुरम्बम् । विहाय गजनिमीलिका विस्फारिते चक्षुषि समुपलभ्येरन्पर शतानि वचासि । यथा हि मनु —

"यज्ञार्थं पशव सृष्टा स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवध " ॥
"या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिश्चराचरे ।
अहिंसामेव ता विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ" ॥

इति । अग्नीषोमीयादिवाक्याना निन्दाप्रायश्चित्तादिसमभिव्याहाराभावेन तद्वो यप्रवर्तनाया. स्वजन्यप्रवृत्तिविषयेऽजादिपश्वालम्भे सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वमुक्तमनुवचनबलेना वरसीयत इति सामान्यनिषेधशास्त्रस्य यागीयहिंसातिरिक्तपरत्वमेवोररीक्रियते । आक्षेपलभ्याया अपि यज्ञियहिंसाया विधितात्पर्यविषयत्वेनानर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपो नानुपपन्न । तथा चेम सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोच सुस्पष्टमवाऽऽचष्टे श्रुत्यन्तरवचनम्—" अहिंसन्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य " इति । अत एव च चोराततायिवधे पापाश्रवणेन शिष्टाचारानुवृत्ति । एव च यागीयहिंसाया शास्त्रविहितत्वेनानर्थहेतुत्वशङ्काया अप्यनुत्पत्त्या सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्व निराबाधमिति न काऽप्यनुपपत्तिरिति चेन्मैवम् । " तस्माद्यज्ञे वधोऽवध " इत्यत्रावध इति नञोऽनुदरा कन्येत्यादाविवाल्पार्थकत्वस्यैवाभ्युपेयमानत्वात् । अन्योन्याभावार्थकत्वे पुनरङ्गीक्रियमाणे घटोऽघट इत्यादिवाक्यादिव वधोऽवध इत्यादिवाक्यादपि शब्दबोधानुत्पत्तेरप्रामाण्यापाताच्च । " अहिंसन्सर्वा भूतानि " इति श्रुतिस्तु अवैधहिंसात्यागस्य वैधहिंसायाश्चेष्टसाधनत्व

माभवत्ते। न ह्येवं हिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपि। पशु विशास्ति, वपामुत्खिदति, पशुमालभते, पशु यत्संज्ञपयति, इत्यादिहिंसाविधयोऽपि हिंसाया इष्टसाधनत्वमाचक्षते। नैव हि न प्रत्याचक्षतेऽनर्थहेतुतामपि। अत एव तैत्तिरीयश्रुतौ "परागावर्ततेऽध्वर्यु पशो संज्ञप्यमानात्" इत्यनेन परागावर्तनं विधीयमानं ज्ञापयतीति पापवत्त्वात्तस्य कर्मण। युज्यते चैवमेव ऋत्विजा प्रायश्चित्तश्रवणमपि।

किञ्च तन्त्रे हि ब्राह्मणैर्विधीयते यन्मन्त्रा स्तुवन्ति। न चायं सोमयागो मन्त्रैः स्तूयते। यत्र च मन्त्रे तादृशः शब्दः श्रूयते तस्या यथार्थवक्तृ सुशकम्। केवलं ब्राह्मणवाक्यैरेव विधानं त्वकिञ्चित्करम्। मन्त्रापेक्षया ब्राह्मणस्य दौर्बल्यात्। तस्मान्मन्त्रैरस्तुतत्वादविहितत्वाच्च न सोमयागोऽनुष्ठेयतामर्हति।

इतश्च नानुष्ठेयः सोमयागः—यतो रामायणेऽपि प्रतिपाद्यते—"यदन्नाः पुरुषा राजंस्तदन्नास्तस्य देवता" इत्यनेन निवृत्तमांसाना देवतार्थमपि मांसकल्पिप्रदानमनर्थावहमिति। ततश्चार्थादेव विज्ञायते ये तावन्मांस भक्षयन्ति तस्य तेऽनुष्ठेया समांसयज्ञा इति। न खलु कथमपि निवृत्तमांसानामनुष्ठेयः सोमयाग इति सम्प्रतिपन्नम्। "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु" इति भगवता याज्ञवल्क्येन लोकविद्विष्टो धर्मोऽनाचरणीयतामेवाऽऽपद्यत इति सर्वथा सर्वैर्जुगुप्स्यमानहिंसाविशिष्टमरिक्तं कर्म परित्यागार्हमेव प्रेक्षावताम्।

महाभारत शान्तिपर्वणि उपरिचरोपाख्याने "बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यं छाग नो हन्तुमर्हथ" इत्यनिष्टतयोपलभ्यमानत्वात्तत्रैवान्यत्रापि हिंसामययज्ञाना बहुशो विगर्हितत्वात्, यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि, एष मे सर्वधर्माणाम्, इत्यादिषु च भगवद्वचनैरेव सर्वाधिक्येन तोष्टूयमानत्वाच्च सोमयागस्यानुष्ठेयत्वं सेत्स्यति।

किञ्च कोऽयमभिनिवेश—सत्यपि हिंसाविधुरे सोमप्रतिनिधिभूते समञ्जसतमे कर्मणि हिंसामयान सोमयाग एवानुष्ठातव्य इति। स्पष्टमेव च प्रतिनिधिमाचक्षाते भगवन्तौ मनुयाज्ञवल्क्यौ—

"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे" ॥ (मनु० ११-२७)

" प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।
कर्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥
एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः । "
इति (याज्ञ० आचाराध्या० १२५) ।

एकादशस्कन्धे भागवतेऽपि " वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः " । ' पशोरालभनं न हिंसा " " वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् । न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत " इत्यादिना बहुधा विनिन्दित एव हिंसा-युक्तः क्रतुः ।

भगवान्यास्कोऽप्यमुमेवार्थमुपष्टम्नाति " अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्या-मुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभि-सम्भवन्ति " इत्यादिना " पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यन्ते " इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

मनुनाऽपि उपबृंहितोऽयमेवार्थो मुन्यन्नैरेव पुरोडाशचरुनिर्वपणयज्ञा-नामनुष्ठेयत्वमभिदधता, " अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः । निवृत्तिस्तु महाफला " इत्यनेन । यदि च नैव सर्वथा त्यक्तुमिष्येत सोमयागस्तदा पिष्टपशुमालभ्येष्टिं निर्वर्त्येताम् । तथैव चानुशास्ति भगवान्मनुरपि । 'कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा' इति । अनुकू-लश्चात्र वैष्णवानामाचारः ।

विशेषतश्चेदृक्तमे कराले कलिकाले एवंविधं कर्मानुष्ठीयमानं न कथ-चिदपि धिनोति विदुषां चित्तम् । आधानमधुपर्कश्राद्धादौ हिंसामयो विधिः कलौ यथा जुगुप्सापादकत्वात्परित्यज्यते एवमिहापि पशुहिं-सा दूरतः परिहर्तव्या । अत एव च युज्यते याज्ञवल्क्यादिभिरुदीरितः प्रतिनिधिः ।

तथा च यागीयहिंसाविधायकवाक्यानां काम्यकर्मपरत्वात्काम्यक-र्मणां च बहुत्र निन्दितत्वात्, स्वसुखसंपिपादयिषयाऽस्वतन्त्राणां पशूनां मारणस्यानुचितत्वाद् विधिवाक्यैर्यागीयहिंसायामिष्टसाधनत्वबो-धनेऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्यानिष्टसाधनत्वस्यानिराकरणात्, स्पर्शस्यै-वाऽऽलभतिशब्दार्थत्वेन हिंसाया आक्षेपलभ्यत्वेन सङ्कोच्यसङ्कोचक-भावानुपपत्तेः, अवर्जनीयहिंसाजन्यपापफलसहिष्णूनामेव हिंसाविशिष्टे कर्मणि प्रवृत्त्युपपत्तेः, ' यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः ' इत्यादिषु नञोऽल्पार्थक-

त्वा यत्नसयाच पापजनकमेव हिसाघटित यागादिकर्मेति न तु तदनुष्ठीय-मान श्रेय आवहेत्यत्युतानर्थमेव सपादयेदिति ।

तदेतदज्ञानविजृम्भितमेव । न पुन कदाचिदपि शक्य सर्वेषा हिसा-विशिष्टकर्मणा काम्यत्वमेवेति, रयात्पुनर्वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिवाक्यविहिताना कर्मणा काम्यत्वं, तावता वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, सोमेन यजेत, पशुना यजेत, इत्यादिवाक्यविहितक र्मणा नित्यत्व नापह्नोतु शक्यम् । वीप्सादिभिर्हि तेषा तत्र तत्र मीमा-साशास्त्रे नित्यत्वरय व्यवरथापितत्वात् । काम निन्दन्ता नाम काम्यानि कर्माण्यनित्यत्वेन किं तावता प्राप्त तदङ्गहिंसाया । किंच यदेतत्काम्य कर्मजात निन्द्यते तत्कि हिसाविशिष्टत्वेनाऽऽहोरिवत्काम्यत्वेन? नाऽऽद्य, । नित्यानामपि हिसाविशिष्टत्वेन निन्द्यत्वापातात् । निरुक्तगीतावाक्येषु निन्दाप्रयोजकहिसाघटितत्वमतिपादकपदाभावाच्च । नान्त्य । काम्य-त्वेन निन्द्यत्वेऽपि फल प्रेप्सुनाऽङ्गसाकल्यसपादनाय हिसाया अव-श्यकर्तव्यत्वात् । अङ्गविनाकृत हि प्रधान फलपर्यवसाय्यपूर्व न प्रसवितुमीष्टे । क्षमशमकमल्लुणानपि स्वप्नेऽपि अव्यापादयतामास्तिक-शिखामणीनामकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थमेव केवल हिसाघटितेषु नित्य-कर्मसु प्रवत्तिदर्शनात् न जातपि शङ्कनीय स्वसुखोपार्जनाय यज्ञे पशून्हिसन्तीति । यदप्युक्तम्—एकस्यैव कर्मण इष्टसाधनत्वमनिष्टसाध नत्व चेत्युभयमपि वचनबलात्प्रमीयमाण न विरुध्यते, इत्यादि । तन्न चारु । अग्नीषोमीय पशुमालभेत, इति वाक्येन यागीयपश्वालम्भ-नस्य न केवलमिष्टसाधनत्व प्रत्याय्यतेऽपितु बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-मपि । अन्यथा विषसपृक्तभोजनविधायकवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेर्नि-ष्कम्प तादृशभोजने प्रवृत्त्यापत्तिश्च । अतो हि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वमेव विधिना बोध्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अनि-ष्टसाधनत्वमपि केवल निषेधवाक्येन न बोध्यते । तत्रापि बलवदनिष्ट-जनकत्वमेव बोध्यते । अत्र च बलवत्त्वमिष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तसकलवि-धेष्टावधिकाधिक्यरूपत्वम् । तथा च विधिनिषेधबोधितयोरीदृशेष्टानिष्ट-साधनत्वयोरेकत्र समावेशो न सघटते मिथो विरोधात् । प्रतियोगिनः पुरुषार्थत्वे निषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमिति नियमस्य पुरुषार्थपरस्त्रीगमन-निषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन व्यभिचारेऽपि प्रतियोगिन, क्रत्वर्थत्वे

निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वनियमस्य क्वापि व्यभिचारादर्शनात् । यच्चाप्यभिहितम्—अग्नीषोमीयादिवाक्येष्वालभतिर्नैव हिंसामभिधत्ते किंतु वत्समालभेतेतिवाक्य इव स्पर्शमात्रम्, इत्यादि तदप्यपेशलम् । अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यादौ साऽस्य देवतेत्यधिकृतेन च्छप्रत्ययेन प्रतीयमानो द्रव्यदेवतासबन्धो याग विनाऽनुपपन्न इति यागवाचकपदमावश्यकम्, लाघवादालभतिनेव यागो लक्ष्यत इति शब्दबोध्यत्वमेव हिंसाया न पुन स्पर्शवाचकत्वमालभते । अथ चेदभिनिविशसे शक्त्या नैव हिंसाऽऽलभतिना बोध्यते, आक्षेपत एव च यागोपपत्त्यर्थं कल्प्या सेति तदा निभालय चक्षुषी विस्फार्य “ वपामुत्खिदति पार्श्वत आच्छ्यति घ्नन्ति वा एतत्पशु सज्ञपयन्ति पशु विशास्ति हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस ” इत्यादीनि सुस्पष्टमेव पशुहिंसामाचक्षाणानि वचोजातानि । अथ शङ्कथा —वत्समालभेतेत्यत्र कथमालभति स्पर्शमाचष्ट इति । तदा यागतात्पर्यग्राहको द्रव्यदेवतासबन्धस्तत्र न प्रतीयत इति समाधान मन्वीथा । एतेनाऽऽक्षेपलभ्या हिंसा सामान्यशास्त्र न बाधितुमीष्ट इति परास्तम् । यच्चोक्त पुरुषार्थो हि भार्योपगम क्रत्वर्थत्वेन निषिध्यते न स्त्रियमुपेयादित्यनेन । यागीयहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वस्यापि सूपपादत्वादिति तन्न समञ्जसम्—

न हिंस्यादिति शास्त्रस्य यागीयहिंसाशास्त्रस्यचोक्तनियमव्यभिचारेण विरोधे सत्यपि सामान्यविशेषभावपर्यालोचनेन बाध्यबाधकभाव एवाभ्युपगम्यते । विशेषशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वरूपसामान्यशास्त्रत्व न हिंस्यादिति वाक्ये निराबाधमिति न काऽप्यनुपपत्ति । यागीयहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाभ्युपगमे सर्वमपि कर्मजात परम्परया पुरुषोपकारकमेवेति हन्त पुरुषार्थत्व केवलान्वयि सपद्येत? स्याद् येत च “ अथात क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” इत्यनेन चतुर्थाध्याये निदिश्यमानो विभाग । सामान्यधर्मव्याप्ययो पुरुषार्थत्वक्रत्वर्थत्वयोरेकत्र समावेशेन मिथो विरोधाभावात् । आमनन्ति च परिणतप्रज्ञा. सामान्यधर्मव्याप्यपरस्परविरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापार विभागपदव्यपदेश्यम् ।

यच्च जल्प्यते—तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इति मनुवचनेऽनुदरा कन्ये त्यादाविव नञोऽल्पार्थकत्वमेवाङ्गी क्रियत इति तदतिसाहसम्। नञोऽ-भावत्वावच्छिन्नमात्रवाचकत्वस्य सर्वदार्शनिकसम्प्रदायसम्प्रतिपन्नत्वेना ल्पार्थकत्व लक्षणयैवाङ्गीकरणीयम् । कुतो नन्वायारयते शक्त्यैव निर्वाहे लक्षणाश्रयणेनाऽऽत्मा । न चापि भ्रमितव्यम् "अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति श्रुतिर्वैधहिसाया इष्टसाधनत्वमेवाभिधत्ते। न पुनरनिष्टसाधनत्वाभावमपीति । उभयोविरोधेन दत्तोत्तरत्वात् । एकतरसत्त्वे तदितराभावस्य नान्तरीयकत्वात् । विधिरपृष्टे च न प्रसरति निषेध । विधयश्च यागीयहिसाप्रतिपादका भूयास इत्यवोचाम । अन्वर्यो परागावर्तन तु सञ्ज्ञप्तिहोमार्थ न पुन पापभियेति । ऋत्विजा मायश्चित्तश्रवणमपि प्रतिग्रहनिमित्त न तु हिसानिमित्तमित्यवधेहि ।

यदप्युद्धोपितम्—यन्मन्त्रा रतुवन्तीत्यादि । तदप्यविचारितरमणीयम् । न चायमस्ति नियम, मन्त्रै. रतूयमानमेव ब्राह्मणैर्विधीयत इति । प्रक्षुसमिततया ब्राह्मणवाक्यैर्विधीयमान कर्म मन्त्रार्थवादादय रतुवीरश्लेपदैरुवाक्यतया वाक्यैकवाक्यतया वा साफल्यमनुविन्देरन् । क्वचित्स्तवनाभावमात्रेण विधित्व नापह्नोतु सुशकम् । अत एव च निरर्थवादा विधयोऽमन्त्रसाम्यानि च कर्माणि तत्र तत्रोपलभ्यन्ते । अत एव प्रत्यपादि सार्थक्य मन्त्राणामनुष्ठेयार्थमारकत्वेनैव न तु विधेयरताव कत्वेन । अथ यत्राग्रहासि मन्त्रे स्तूयमानत्वमेव विधेयताप्रयोजकमिति । तदा सोमस्याऽऽचिके नवमे मण्डले परःशताभिर्ऋग्भिः रतूयमानत्व नाऽऽकलयसि किं ।

न च तेषा मन्त्राणामन्यार्थता नेष्याम इति युक्त वक्तुम् । भगवत्सा यणाचार्यैं सोमपरताया एव भाष्ये प्रतिपादितत्वात्, क्वचिच्च ऋक्षु हिस्यमानपशुविषयकैव स्तुति स्पष्टमुपवणिता सलक्ष्यते । यथा—

" प्रजानन्त प्रतिगृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्य पर्याचरन्तम् ।
सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरै " ॥(तै०सं० ३-१ ४)

सायणभाष्यम्—हे पशो पूर्वे देवास्त्वदीय वृत्तान्त जानन्तोऽङ्गेभ्य परि त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्त ते त्वदीय प्राण प्रतिगृह्णन्ति अस्मा कमधीनोऽयमिति स्वी कुर्वन्ति । त्व तु देवा येषु पथिषु यान्ति तै पथिभि स्वर्गं याहि । प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टै. शरीरावयवैरोषधीषु प्रतितिष्ठ पुरोडाशादिवद्धविर्भवेत्यर्थः ।

" इम पशु पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये।
अनुमन्यस्व सुयजा यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् " ॥
(तै० स० ३-१-४)

सा० भा०—हे पशुपतेऽग्ने यदस्मिन्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्यगनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणा मध्ये इम पशु व नामि अतस्त्वमनुमन्यस्व। वय सुयज्ञा शोभनेन यज्ञेन यजाम। इद हव्य देवाना जुष्ट प्रियमस्तु।

"जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वꣳ हि होता प्रथमो बभूथ।
घृतेन त्व तनुवो वर्धयस्व स्वाहाकृतꣳ हविरदन्तु देवा " ॥
(तै० स० ३-१-४)

सा० भा०—हे जातवेदस्त्व वपया सह देवान्गच्छ। हि यस्मात्त्व प्रथमो होता बभूथ मनुष्यहोतु पूर्वभावी समभूविथ तस्मात्त्व घृतेन देवानां तनूर्वर्धयस्व। ते च देवा स्वाहाकारेण समर्पितमिद हविर्भक्षयन्तु।

" तुभ्य श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य।
कविशस्तो बृहता भानुनाऽऽगा हव्या जुषस्व मेधिर " ॥
(ऋ० स० ३-२-२२)

सा०भा०—अध्रिगो, अधृतगमन सततगमनस्वभाव, अत एव शचीव शक्तिमन्हे, अग्ने तुभ्य त्वदर्थ मेदसो मेदोरूपस्य हविषो घृतस्य च स्तोकासो बिन्दव श्चोतन्ति स्रवन्ति तस्मात्कारणात्, कविभि कर्मभिज्ञैर्होत्रादिभि स्तुतस्त्व बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहित सन्नागा अस्मदीय पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावन्नग्ने हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व सेवस्व।

" ओजिष्ठ ते मध्यतो मेद उद्भृत प्र ते वय ददामहे।
श्चोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि " ॥
(ऋ० स० ३-२-२२)

सा०भा०—हे, अग्ने ओजिष्ठमतिशयेन सारयुक्त मेदो वपाख्य हविर्मध्यत पशोर्मध्यभागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृतमन्त्रवर्गादयो वयमस्मिन्पशो ते तुभ्य प्रददामहे, उद्धृत तद्वपाख्य हवि. प्रयच्छामः। वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे, अग्ने त्वय्यधि वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा

बिन्दवस्ते ते त्वदर्थं श्चोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा ते तव त्वचयापि ज्वालास्थशरीरयोपरि श्चोतति तान्स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति विहि प्रत्येकं विभजस्व ।

यद्यपि स्वरक्रमतिक्रमवेन मन्त्राणामनेकेऽर्था उत्प्रेक्षितु शक्यन्ते, अथापि ब्राह्मणविहिताना कर्मणा प्राशास्त्यसपादकोऽर्थ स्वयमाविर्भवन्न गोपयितु शक्यते । केचित्तु ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयमाणाम्—

" पशुर्वै नीयमान स मृत्यु प्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतु त देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्ग व त्वा लोक गमयिष्याम इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै मे युष्माकमेक पुरस्तादैत्विति तथेति तस्याग्नि पुरस्तादैत्सोऽग्नि मनु प्राच्यवत " (ऐ० ब्रा० ६ । ६ ।)

सा०भा०—शामित्रदेश प्रति नीयमान पशु प्रत्यक्षण मृत्यु दृष्टवान् । तत स पशुर्देवानन्वेतु नान्वकामयत।ऽऽगन्तु नन्छत् । ततो देवा पशु प्रत्येवमब्रुवन्हे पशो त्वमागच्छ त्वया सह वय सर्वे स्वर्ग गच्छाम इति । पशुश्च तदङ्गीकृत्य देवान्प्रत्येवमब्रवीत्, युष्माक म ये कश्चिद्देवो मम पुरस्तादागच्छत्विति । तदचनमङ्गीकृत्याग्निर्देवस्तस्य पशो पुरस्तादगच्छत् , तत स पशु तमाग्निमनु स्वयमपि तुष्ट सन्प्रकर्षेणागच्छत् ।

" एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतान्तरेवोष्माण वारय ताविति पशुष्वेव तत्प्राणान्दधाति " ॥

(ऐ० ब्रा० ६ । ६ ।)

सा०भा०—एकधेकविधया । विच्छेदराहित्येनास्य त्वचमाच्छ्यतान्समन्तात्छिन्ना कुरुत । नाभ्या अपि शसः छेदात्पूर्वमेव वपामुत्खिदतादुद्धरत । ऊष्माणमुच्छ्वासमन्तरेव वारय तावित्वारयत पिहितास्य सज्ञपयतेत्यर्थ । तद्वाक्यपाठेन पशुष्वेव प्राणान्सपादयति ।

" तस्य वपामुत्खिद्याऽऽहरन्ति ताम ध्वर्युः स्रुवेणाभिधारयन्नाह स्तोकेभ्याऽनुब्रहीति " ॥

(ऐ० ब्रा० ७ । २ ।)

सा०भा०—तस्य पशोर्वपामुत्खनता वक्षसदर्भीमुत्खिद्याहृत्य होमार्थमाहरन्ति ता च वपाम ध्वर्युरभिधारयन्प्रेषमन्त्र ब्रूयात् । तत्रैतत्परतस्मो विशद

याति—' त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति स्रुवेण वपामभिजुहोति प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति सम्प्रेष्यति ' ॥

तस्तास्ता श्चतन्ति सर्वेभ्यो वै स्तोका नेन्म इमेऽनभिप्रीता देवान्गच्छानिति " ॥

(ऐ० ब्रा० । ७ । २ ।)

सा० भा०—तत्तरया वपाया तदानीमेव क्रियायामार्द्रायां श्रप्यमाणायां यत्र स्तोका नीगिन्त्विव श्चोतन्ति निर्गत्याध पतन्ति तदानीं सर्वदेवाना मियन्तावदिमे स्तोका स्वयमनभिप्रीता अस्मासु प्रीतिरहिता देवान्गन्तुमागमिष्यन्ति । तथा सति महदेतदस्माकं भयकारण तस्मा भूत्विभिमेत्य स्तोकप्रीणनार्थमिदं प्रेषानुवचनम् । अत्र नेत्विय शब्द परिभयार्थ ।

"पुरुष वै देवा पशुमालभन्त तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्सोऽश्व माविशत्तस्मादश्वो मे योऽभवत्थैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त स किंपुरुषोऽभवत्' ॥ (ऐ० ब्रा० ६ । ८ ।)

सा० भा०—पशु कदाचिद्देवा स्वर्कार्ये यज्ञे पुरुष मनुष्य पशुमालभन्त पशु कृत्वा तेन पशुना यष्टुमुद्युक्ता । तस्मादालब्धात्पशुत्वयुक्तान्मनुष्यपशोर्मेधो मे यो यज्ञयोग्यता तदानीं उदक्रामन्मनुष्य परित्यज्यान्यत्र गच्छत् । गत्वा च स भागोऽश्व माविशत् । यस्मादेव तस्मादश्वो यज्ञयोग्योऽभवत् । अथ तदानीमुत्क्रान्तमेध परित्यक्तविभागमेन मनुष्य देवा अत्याजन्तातिशयेन वर्जितवन्तस्तं मनुष्यत्वमपि नाकुर्वत् । देवैरवीकृत्य परित्यक्त स मनुष्य किंपुरुष किंनरावान्तरजातीय. ।

"तेऽश्वमालभन्त सोऽश्वादालब्धादुदक्राम स गा प्राविशत्तस्मा द्गौर्मे योऽभवत्थैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त स गौरमृगोऽभवत्" ॥

(ऐ० ब्रा० ६ । ८)

सा० भा०—आलब्धादश्वान्मेधो यज्ञयोग्यभाग उत्क्रम्य गा प्राविशत्स गोयज्ञयोग्य आसीत् । तदानीमयोग्यत्वेन त्यक्त सोऽश्वो गौरमृगोऽभवत्तस्य शृङ्गाण्यपि लोमशा भवत ।

"ते गामालभन्त स गोरालब्धादुदक्रामत्सोऽविं प्राविशत्तस्मादविर्मे योऽभवत्थैनमुत्क्रान्तमेधम-

स्याजन्त स गवयोऽभवत्तेऽविमालभन्त सोऽवेरा-
लब्धादुदक्रामत्सोऽज प्राविशत्तस्मादजो मेध्योऽभ-
वदेतेनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त स उष्ट्रोऽभवत्" ॥
(ऐ० ब्रा० ६।८।)

"सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत तस्मादेष
एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः" ॥ (ऐ० ब्रा० ६।८।)

सा० भा०—स मेधारूयो यज्ञयोग्यभागस्तस्मिन्नजे ज्योक्तमामिवातिशयेन चिरकालमेवारमत क्रीडितवान्तस्माच्चिरकालमेव सद्भावाद्योऽयमजोऽस्ति स एष एतेषां पूर्वोक्तानां पशूनां मध्ये प्रयुक्ततमः शिष्टैरतिशयेन प्रयुक्तः।

इत्याद्यायिकामापाततो निरीक्षमाणाः पिष्टमयपशोरालम्भनमेवैता-दृशार्थवादाभिप्रेतमिति तदेव करणीयं न साक्षात्पशुरालब्धव्य इति सम्भावयन्ति । नैतत्समञ्जसं।मदगात्ते-यतो नाऽयं पिष्टपशोर्विधायक स्तावको वाऽर्थवादोऽपि तु पशुपुरोडाशयागस्य वपायागाङ्गस्य स्ता-वको भवत्यर्थवाद । नैव ह्यत्रैऽपि सम्भावनीयं पश्वभावे पुरोडाश इति । यदि च वपायागो नेतदाख्यायिकयाऽनुमन्यत इति बलात्सम्भावयति तदाऽस्या एवाऽऽख्यायिकाया पूर्व पञ्चाचाभिहितानि पश्वङ्गावदाना-दीनि का गतिमालम्बेरन् । तस्मात्पशुपुरोडाशस्यैवेषा स्तुतिर्न पशुप्रति-निधिपुरोडाशयागता पथिका ।

अथ प्रपायायेऽपि दृष्टिं विकिरसि चेज्जानीषे वपायागस्य विहितत्वम्।

" होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्य वपाया
मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज ।
होता यक्षदग्नीषोमौ हविष आत्ताम् " ॥

यक्षोदरि यदन्न पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता । इति रामा-यणान्तर्गतभगवद्रामवचनेन नानुष्ठेयं सोमयागो निवृत्तमासीदिति । तत्रविमर्शभासुरम् , तत्रैवोत्तरत्र " श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति, मा " इत्यनेन यदन्न पुरुषो भवतीत्यादेर्लौकिकश्रुतित्व स्पष्टं प्रत्यपादि । लौकिकश्च प्रवादो वेदाक्षरैरेव विचारणीयेऽदृष्टमात्र-फलके एवंविधे विषये न तथा प्रमाणभावमाटीकते ।

तुल्यतुल्यन्यायेन श्राद्धादावङ्गीक्रियमाणेऽपि पुरुषो यदर्थो भवति तदर्था एव देवता इति नैव वक्तुं शक्यते । पलाण्डुगृञ्जनादिभक्षकैः श्राद्धादौ तन्निवेदनस्य कर्तव्यत्वाऽऽपातात् । यः पुरुषो यादृशान्नविशिष्टः तन्निरूपितास्य तादर्थ्यो देवता तादृशान्नविशिष्टा इति नायमविनाभावः संघटते । अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् । दर्शितश्चान्वयव्यभिचारः पूर्वम् । स्मार्तहोमेषु समिच्चर्वादीनां होतव्यत्वानुशासनात् तेषां च पुरुषान्नत्वाभावात् । व्यतिरेकव्यभिचारोऽपि सुसन्दर्शः । तथा चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्या व्यवस्था यदयं लौकिकः मन्त्रादिः स्मार्तेष्वेव पूजाहोमबलिप्रदानाद्याचारेषु सार्थक्यमश्नुते न पुनः कथञ्चिदपि श्रौतानपूर्वान्विधानान्स्पर्शितुमीष्टे । तस्मान्निर्विचिकित्समनुष्ठेयः सोमयागः ।

नापि याज्ञवल्क्यस्मृतिरन्वयमिन्द्रादिका पूर्वपक्षिणा कृतं साधयितुं प्रभवति । अनर्थो हि धर्मत्वायास्य स्यात् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वर्गसाधनत्वेऽवगम्यमाने न जात्वपि यागो यागतां जहाति नापि लोकविद्विष्टत्वरूपो दोषः पदमादधाति । द्विषन्तु हिंसाविशिष्टं यागं काममल्पज्ञा लोकायतिकाश्च तावता न शिष्टविद्विष्टत्वमुत्प्रेक्षितुं शक्यम् । सान्नं सानन्दं सोत्साहं समभ्यस्यन्त्येव चानुभूयापि महान्तं क्लेशं बिभ्यतोऽकरणात्प्रत्यवायाच्छिष्टमूर्धन्याः परःसहस्रा महात्मानोऽन्वतिष्ठन्यागाननुतिष्ठन्ति अनुष्ठापयन्ति च ।

अत एव च भगवत्पादभाषितं "शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वादिति" किं न स्मरसि परशिवपरावतारैः श्रीचिदम्बरदीक्षितपादैः, चतुरधिकशततमग्रन्थनिर्मातृभिः परमशैवाग्रगण्यैः श्रीमदप्पय्यदीक्षितचरणैरन्यैश्च तत्तद्विद्वद्वत्सलैरनुष्ठितान् वाजपेयाप्तोर्यामप्रभृतीन् । कलावस्तन्मनसाऽपि नाऽऽकलनीयो लोपलेशोऽपि पवित्रतमे वैदिके क्रतौ ।

एतेन च पूर्वपक्षिणा प्रोत्साहितं महाभारतीय उपरिचरोपाख्यानगोचरम् आक्षेपभागं नो हन्तुमर्हथेत्यादि स तत्रैव चतुर्दशे श्लोके देववादेन निर्दिष्टो वेदितव्य इति नात्र वयं विशेषतो वाचमायासयितुमभिलषामः ।

यच्च—मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिभिरुपदिष्टा वैश्वानरेष्टिरेव सोमप्रतिनिधितया क्रियतां किं साक्षाद्धिंसाघटितसोमेन, इत्याद्युक्तं तन्मन्दम्—

द्वितीयाद्यावृत्तौ हि सोमप्रतिनिधितयाऽऽश्रियते वैश्वानरेष्टिर्न पुनः प्राथमिकस्य सोमस्य स्पष्टं चेतस्वयैवोदाहृतमनुवचने—अब्दपर्यये प्रतिसंवत्सरमिति पदाभ्याम्। तत्रापि निष्कृत्यर्थमसम्भवे, एषामसम्भवे, इत्यादिनाऽसम्भव एव हि सोमस्य वैश्वानरेष्टिः कर्तव्या स्यात्। न च साम्प्रतं सोमः प्रतिवसन्तमसम्भवी।

यच्चोपवर्णितं भागवते हिंसां विनिन्दन्तीति तदपि तत्रत्यपदेनैव प्रत्युक्तम् वृत्त्यै जीविकार्थं पशून्घ्नन्ति तेऽतद्विद, पशोरालभनं च न हिंसापदवाच्यम्, पापजनकत्वाभावात्। वन्ध्येश्वरुपुरोडाशैरित्याद्यपि नहि निन्दान्यायेन नेयम्। या च यास्कोक्तिः प्रमाणत्वेन निर्दिष्टा साऽपि अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायेन भगवता बादरायणाचार्येणैव प्रत्याख्यातेति न वयं पुनस्तदर्थं प्रयतामहे। नापि मनुनोपबृंहितोऽर्थं पूर्वपक्षिणोऽभीष्टं साधयितुमीष्टे— अहिंसयेन्द्रियासङ्गैरित्यादिषु चकारात्परार्थहिंसाया एव निषेधो न क्रत्वर्थायाः। वैदिकेष्वेव कर्मभिरित्यत्रैव स्मृतत्वात्। किं च सोऽयं सर्वोऽपि धर्मो वानप्रस्थाश्रमिणामेव न पुनर्गृहस्थानाम्। उपक्रमोपसंहारयोस्तथा दर्शनात्। मन्यन्तेष्वपि च मांसस्यापि परिगणनात्प्रभक्षितेऽपि लशुन इति न्यायेनाप्यदिष्टसिद्धिस्तन्वरस्थैव। कुर्याद्घृतपशुमित्यत्रापि रागप्राप्ताया एव हिंसायाः सङ्ग इति पञ्चन निन्दायां समर्पणत्वान्न तद्वचो वैदिकीं हिंसां निषेद्धुं प्रभवति। एतेन केषाञ्चिद्वैष्णवानां पिष्टपश्वनुष्ठानरूप आचारोऽपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यः। अत एव चतुरन्तारण्यान्तर्विहरणपञ्चास्य श्रीमद्राघवेन्द्राचार्यचरणैर्वैष्णवधुरीणैरपि पिष्टपशुखण्डनप्रसङ्ग एवमभ्यधायि। "किं च कल्पसूत्राणां विशृङ्खलशाखाशाखोडीकारूपत्वेन स्मृतिभ्यः प्राबल्यात्। हिंसायज्ञपरे कल्पसूत्रे स्मृतीनां बाध एव युक्तः।" मनुनाऽपि या वेदविहितेत्यादिषु बहुधा वैदिकहिंसाया अनुष्ठेयत्वेन पापाजनकत्वेन च निर्धीयमानत्वात्।

न चाप्यतिशङ्कनीयमीदृशे कालेऽस्मिन् काले हिंसायुक्तो ज्योतिष्टोमयागादिविधिः परित्यक्तव्य इति। यतो न क्वापि श्रुतौ स्मृतौ वोल्लिख्यते कलियुगे नानुष्ठेयो यागीयहिंसाविधिरिति। आधानमधुपर्कादौ तु कल्पसूत्रकारैः श्रौता एव विकल्पाः प्रादुरकारिषत। नैवं यागीयहिंसाया क्वापि विकल्पा प्रोच्यमाना कर्णपथमवतरन्ति। तथा च काम्यकर्मणा

निन्दितत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्मणामकरणे प्रत्यवायापादकत्वरूपनित्यत्वोत्कीर्तनात् । आलब्धस्य च पशोः स्वर्गतस्य निरतिशयसुखभाक्त्वाम्नानात्, एकत्र चेष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वयोः समावेशानुपपत्तेः, आलभतेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्याऽनुमेययागार्थकत्वात्, हिंसायाः शब्दवाच्यत्वात्, सामान्यविशेषभावाभावपर्यालोचनया वा यत्र। यक्रभावस्य सपापत्वात्, नञोऽल्पार्थकत्वानुपपत्तेश्च, हिंसाघटितमप्या वैदिकं कर्म विशुद्धमिति न किल स्वप्नेऽपि सम्भाव्यते तदनुष्ठायिनां पापलेशगन्धोऽपि । आत्यन्तिकं च निरपेक्षं च श्रेयः समासाद्यत इति सर्वमनवद्यम् । एवमिदं केषाचिदनुयानां प्रत्यपितं समासतोऽस्माभिः प्रत्याख्यातं ग्रन्थे पुनर्ग्रन्थकृता सविशेषं विशदं मान्यानां वैयाकरणमूर्धन्यानां मञ्जूषाकृत्प्रभृतीनां केनचिदभिमानिनोद्भावितान् यागीयहिंसाक्षेपान् गभीरतराभिरुपपत्तिभिः प्रबलतरैश्च प्रमाणनिचयैः समूलमुन्मूल्य निराकृत्य स्थापितो वैदिकः पन्थाः । एतच्च सुस्पष्टमेव प्रतिपत्स्यते ग्रन्थमनुवाचयद्भिः प्रियपण्डितवरेण्यैरिति न विशेषतो विज्ञापनीयमुत्पश्यामः इति शिवम् ।

श्रीमज्जगद्गुरुशङ्कराचार्य
संस्कृतपाठशाला,
धारवाड ।

उपेन बद्रागेरी श्रीनागेशशास्त्री ।

॥ पश्वालम्भमीमासा ॥

ध्याय ध्यायमुमापतेर्भगवत' पादारविन्दद्वय
स्मार स्मारमुदारतर्करुचिराः श्रीसद्गुरूणा गिरः ।
अज्ञै कैश्चन वैदिके पथि हठादुद्भावित दूषण
प्रत्याख्याय समर्थ्यते विमलता यागीयहिंसाविधेः ॥ १ ॥

यै पीत कणभुग्वचोमृतमल वैयासिकीं भारतीं
येऽस्ताशङ्कमनर्गल निजमुखाम्भोजे समानर्तयन् ।
नित्य जैमिनितत्त्वगेन्दुकचयैः सोल्लासमक्रीडिषु
स्ताञ्श्रीन्यायमृगेन्द्रविश्रुतविरूपाक्षान्गुरून्नौम्यहम् ॥ २ ॥

मीमांसारमणीगलैकविलसद्रत्नायमानानहं ।
वावन्दीमितमा गुरूननुदिन श्रीवैद्यनाथान्परान् ।
त्रात्रेयगुरूक्षितान्तयशसस्तच्छिष्यभावादमुं
ग्रन्थ श्रीकमलेशपूर्णकृपया ग्रथ्नात्यसौ वामन ॥ ३ ॥

अतिरोहितमिद समेषामपि विदुषामन्येषा च यदद्यत्वेऽपि कर्मभूमिभावेन भाव्यमानेऽस्मिन्भारते देशे श्रुतिस्मृतिसमधिगता. परापरश्रेय.साधनीभूता धर्मा आस्तिकभूयभूषितैर्मानुषैरनुष्ठीयमाना विजयन्त इति । न खलु नावगतोऽयमपि विषयो मानुषजनुषा यत्किल कलिनामपरुषपुरुषस्यावेदस्मृतिनान्दित्तसरणिप्रसारणमूलकारणस्य वैदिकनिन्दकमानवसमुन्नतिसपादनबद्धपरिकरस्य सकलसमीशितृभावमापन्नस्याऽऽज्ञापिशाच्या विगमितविवेकप्रज्ञा उल्लङ्घितानादिसाधुमर्यादा अनवरतमुत्पथसचारसमाहितसमीहा परमसाध्वी वस्तुतः सकलजनाहितोपदेशनिरतामास्तिकभूयभूमभारितैर्भारतीयैर्भूमिदेवैरतिविरलैरपि दत्तावलम्बामत्यादरेण परिपाल्यमाना श्रुतिदेवीं निगलम्बीकृत्य कलुषयितुमनवरत प्रयतमानारतदालम्बनभूतान्केवलमाम्नायसमाम्नातसत्पथसचारसप्राप्तसमादरान्परतत्त्वप्रज्ञाञ्जननिकायानन्याश्च वैदुषीविभूषितानपि मानुषानात्मसात्कर्तुं बहुधा सनह्यन्त' सर्वदा सवर्तन्त इति । तत्र—आवितलोकायतभावाः प्रत्यक्षप्रमाणैकशरणा आकृत्या पर तिर्यक्प्राणितो भिदा सप्राप्ता. केचन मानुषाकारा. प्रात्यक्षिकादर्थात्पुनरन्यत्किमस्ति, न तद् यथावत्कदाऽपि शक्यनिरूपणमिति वृथा प्रलपन्तः

केवलमामुष्मिकसप्रत्ययानस्वतन्त्रप्रत्ययान्सम्मोहयन्तो यथाकाम देहयात्रां मकुर्वाणा कालमतिवाहयन्ति। अन्ये च केचन सर्वज्ञसूक्तिप्रमाणका धर्मराजसप्रत्ययसपृक्ता इति मिथ्याभाणकेन भ्रामयन्तो मर्त्यान्वस्तुत: सकलसमीहितसमीचीनपदार्थनिकायावेदकेषु वेदवाक्येषु तदनुसारिमिद्गत्सूक्तिषु चोन्मत्तप्रलपितप्रायभावमुद्भावयन्त, ' अहिंसा परमो धर्म ' इति मोहकरवाक्यजात वाचयन्त स्वस्वाभ्यूहमात्रपरिकल्पितमर्थजात साधु संमन्यमाना अपापत्रपा वृथाकाल यापयन्त पर्यटन्ति। अपरे च पुन कणभक्षणमतानुसारिणोऽनुमतनयनचरणमताः कापिला, पातञ्जलाश्च सर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वादिनाऽऽम्नाया प्रमाणमिति वृथा वावदमानाः स्वस्वतर्कप्रतर्कितार्थानुवादका इति मुधा प्रजल्पन्त स्वस्वाभ्यूहितार्थजातप्रतिपादकानिग्रन्थानिवध्नन्तो बहूनपि मानवान्स्वाभिमतप्रस्थाने प्रस्थापयन्त आत्मान कृतकृत्य मन्यमानाः सतिष्ठन्ते। अत एतादृशमन्यतममतमनुप्रविशन्तो मनुजा सर्वथाऽत्र पातमापतेयुरिति पुराऽऽलोचनाक्रान्तस्वान्तौ परमकरुणापूरितान्त करणौ सर्वज्ञशिरोमणी उपगतपरमार्षितस्भावौ व्यासजैमिनिनामानौ तपोधनाग्रगण्यौ नानाविधसन्न्यायनिर्धारणीयोन्नावचवचनव्यक्तिक्रमत एवाधुनातनजनैर्दुष्परिज्ञानमस्तोम्मर्त्याध्यर्यमानपरमपुरुषार्थसाधनीभूतप्रवृत्तिनिवृत्तिपथप्रत्यायक समस्तप्रमाकरणाग्रगणनीयभावमापन्न महान्त वेदराशिं बहुविधन्यायप्रदीपविचारात्मकशास्त्रेण सव्याख्याय वाचामगोचर लोकोपकारमकुषाताम्। तादृशशास्त्रात्मिका टीकामाटीकमानमर्थ नितरा प्रतिभासयन्त शब्दतोऽर्थतश्च दोषलवानास्कन्दित निवन्धसमुदाय श्रीमच्छकरभगवत्पूज्यपादशबरस्वामिभट्टपादप्रमुखा महामहनीया प्रामाणिका व्यरचन्। आपस्तम्बवौधायनाश्वलायनद्राह्यायणकात्यायनसत्याषाढादिप्रभृतयोऽपि अत्यन्तिनीमितहिन्तीमापन्ना मुनिवरेण्या, सकलवेदवेद्यतत्त्वावेदकानि धर्मसूत्राणि अतिदुर्वोधप्रत्यक्षश्रुतिश्रावितश्रौतकर्माभिधधर्मवृन्दानुष्ठानक्रियामतिविशदमावेदयन्ति श्रौतसूत्राणि तथाऽऽचारानुमितवेदावेदितस्मार्तकर्मारम्भकरतोमप्रयोगप्रकार मन्दाधियां दुरवगम प्रदीपयन्ति गृह्यसूत्राणि च निर्माय लोकाना बहूपाकुर्वन्। किं बहुनाऽत्यन्तमादरणीया मानव्याद्या बह्व्य स्मृतयश्च लोके जेजीयन्ते। तदत्र कापिलपातञ्जलमतानुयायिनोऽपरेषयानाशङ्कनीयदोषवेदमर्मानभिज्ञाञ्जनान्व्यासजैमिनिप्रभृतिभिरप्पनस्वादिमहर्षिभिर्मन्वादिभिश्च मह-

नीयै. प्रदर्शित पन्थानमवलम्ब्य किंचिदिव वेदार्थतत्त्व प्रतिबोधयाम ।

वेदस्तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रमेयपरमपुरुषार्थहेतुभूतग्रस्त्वावेदक इतीदमपश्चिम विपश्चिताम् । एव खलु निरुच्यते निरुक्तकोविदै —

प्रत्यक्षेणानुमानेन यस्तूपायो न बुध्यते ।
एन विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ इति ।

वेदवेद्यश्चार्थो द्विधाभावमापद्यते प्रवृत्तिसाध्यो दर्शपूर्णमासादिनिवृत्तिसाध्य प्रत्यग्याथात्म्यज्ञान चेति । तत्र प्रवृत्तिसाध्यधर्मसाधनीयः परमः पुरुषार्थ. । आसार्वभौमस्थानादाब्रह्मलोकस्थान तरतमभावेना नुभूयमान ' स एको मानुष आनन्द ' इत्यादिना ' स एको ब्रह्मण आनन्दः ' इत्यन्तेन वाक्यजातेन प्रतीयमान' सुखविशेष' । ज्ञानसाध्यश्च परम पुरुषार्थोऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वक परमानन्दावाप्तिरूप ' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' इत्यादिश्रुतिशतैस्तथा बोधितत्वात् । वस्तुतस्तु परम पुरुषार्थो मोक्ष एक एव साक्षात्परम्परया वै तत्साधनभावमापन्ना एव वेदावेदिता समस्ता अपि धर्मा । " सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति " इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथावगम्यमानत्वात् । तत्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा " तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " " कषाये कर्मभि पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते " इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चित्तशोधनपूर्वकज्ञानसंपादनद्वारा मोक्ष उपयोग । ज्ञानस्य तु तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति ' नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ' इत्यादिश्रुतिभ्यः साक्षान्मोक्ष उपयोग. । यद्यपि दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम', ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम , इत्यादिश्रुतिभि कर्माणि स्वर्गब्रह्मवर्चसादिसाधनभावमापन्नानि प्रतीयन्ते तत्कथ मोक्षहेतुभूतान्येव सर्वाणीति प्रतिज्ञायत इति चोद्यमेकमग्रगामितामागच्छेत् तथाऽपि तानि वाक्यानि गुडजिह्विकान्यायेन प्राकृताज्ञनाभिषिद्धाचरणतो निवर्त्य श्रेय साधनीभूतकर्मसु प्रवर्तयितु प्रवृत्तानि न तु तदेव फल नान्यदत' परमस्तीति प्रत्याययितुम्, यथा वा माता स्वबालकमविवेकिनमारोग्यप्रदायकौषधपाने गुड दास्यामीति प्रलोभ्य प्रवर्तयति तथैव श्रुतिमाता स्वर्गादिफल प्रदर्श्य तत्तत्कर्मसु बहिर्मुखा. प्रजा. प्रवर्तयति, इति सुधियामतिरोहितम् ।

आस्ता तावदिदम्, सर्वथाऽपि प्रत्यक्षवेदपठितानि अनुमितश्रुतिबोधितानि सर्वाण्यपि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि श्रेयःसाधनीभूतानीत्यस्मिन्विषये न कोऽपि विवाद. । केचित्प्राकृता आत्मान पाण्डितीमण्डित मन्यमाना सकलवेदतदनुसारिशास्त्रसारदृश्वभावमात्मन्यारोपयन्त इत्थ वृथा प्रजल्पन्ति–वेदस्तदनुसारिशास्त्राणि च केवलमामुष्मिकसुखसाधनोपाय प्रत्याययन्ति न खलु तैरैहिकसुखसाधनोपायाः प्रत्याय्यन्ते । तदुपायोऽधुना जगति प्रसृमरहूणविद्याभ्यास । न तत्र किंचिदपि वैदिकः पन्था उपकरोति । अतो लोके परमसुखाभिलाषाहितै पुरुषैस्ताद्दशोपाया एवानुष्ठातव्या., न हि तैर्वेदबोधितमध्वान मतिप्रस्थातव्यमित्यादि । एववादास्ते पुरुषा इत्थ परिप्रष्टव्याः–किं केवललौकिकोपायसपादनेनान्तरादृष्टसहकारमैहिकमभिलषित सुखं प्राप्तु सुशकमाहोस्वित्तदीयसाहाय्यकेन वा । तत्राऽऽद्यः पक्षो गगनकुसुमसमान । तस्मिन्पक्षे हि दैवानुकूलतानादरे केवलपुरुषकारेण समीहित सुसाधमित्युक्त स्यात् । न हि तथा सभवति । दृश्यते हि उभाभ्यां समाने यत्न आस्थितेऽपि एकेन फल प्राप्यतेऽन्येन नोपेयत इति । वदन्ति च प्राज्ञा —एक समीचीनादृष्टसभूषितोऽपरस्तु दुरदृष्टसदष्ट इति । केवलपुरुषकारवादैरत्र व्यवस्था दुरुपपादैव । न खलु द्वाभ्यां विद्यार्थिभ्यां समायामभ्यासप्रयत्नायामास्थितायामपि समानैव योग्यता प्राप्यत इति लोके दृष्टम् । न हि द्वौ कृषीवलौ समतया कृषिकर्मणि व्याप्रियमाणौ सदृशमेव फल भुञ्जाते इति नियन्तु शक्यम् । नापि द्वयो पण्याजीविनो. सदृशप्रयत्नकारिणोरुदर्के लाभालाभौ समौ परिदृश्येते । नो किल जगत्या प्राणिनो भिन्नाकारा नावलोक्यन्ते, तत्रापि मानुषा. समरता समानसुखदु खभाजिभावमापन्ना न सपद्यन्ते, नैव धनिकाकिंचनभावमनापद्यमाना विद्यन्ते, नापि अधिकारोत्कर्षनिकर्षरहिता निर्वर्ण्यन्ते, अशक्यव्यवस्थाककेवलपुरुषकारवादमते बहूपप्लव सपद्येत । द्वितीयपक्षावलम्बने प्रस्थित वैदिके प्रस्थाने । निगमावगमितसुकृतदुष्कृताभ्या खलु सदसती अदृष्टे निष्पद्येते, नह्यन्यदुपायभूत वस्तु प्रमाणसिद्ध भवति, अत· पूर्वोक्त मत सर्वथाऽश्रद्धेयम् । आस्ता तावदिद प्रकृतमनुसराम. । तत्र गार्हस्थ्यमापन्नै. पुरुषैस्त्रैवर्णिकै. प्रत्यवायपरिहृतयेऽवश्यमनुष्ठातव्या यज्ञा एकविंशतिप्रभेद-

भिन्ना वर्तन्ते । तत्रौपासनवैश्वदेवपार्वणाष्टकामासिश्राद्धसर्पबलीशानबल्याख्या या सप्त पाकयज्ञसस्थास्ता शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधिता, सत्य केवलप्रत्यक्षस्मृतिपरिपठिता, स्मार्ता इत्युच्यन्ते। अत एव भगवानापस्तम्ब,—" अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते " इत्याह। अस्यायमर्थ —आचारानुमितवेदाद्यानि कर्माणि औपासनहोमादीनि पाकयज्ञशब्दानि यानि चोद्वाहादीनि यज्ञाधिकारयोग्यदेहसस्कारार्थानि कर्माणि गृह्यन्ते ज्ञायन्ते तानि व्याख्यास्याम, इति । या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणिपिण्डपितृयज्ञादिदर्वीहोमा हविर्यज्ञसस्थाभिधाः सप्त याश्च—अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रवाजपेयाप्तोर्यामाख्या, सप्त सोमसस्थास्ताः सर्वा अपि श्रौतशब्दप्रतिपाद्या आधानसिद्धाग्निषु अनुष्ठेयाश्च ' अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ' इत्यादिप्रत्यक्षपरिपठितवेदवाक्यैस्तेषां प्रतिपद्यमानत्वात् । एते च श्रेयोभिलाषोपलक्षितै, पुरुषैरवश्य समनुज्येरन् " यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति " "यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत" " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत " " कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा " " एतद्वै जरामर्य सत्र यदग्निहोत्रम् " " वीरहा वा एष देवाना योऽग्निमुद्वासयते "

"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् "॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽवश्यानुष्ठेयत्वप्रतिपादनद्वाराऽकरणे प्रत्यवायापादकत्वप्रदर्शनात् । तथाहि—" यावज्जीविकोऽभ्यास कर्मधर्म, प्रकरणात्स्यात् " इत्यस्मिन्नधिकरणे " यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति " " यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत " इत्यादिवाक्यान्युदाहृत्य किमिद वाक्यजात स्वर्गफलकदर्शपूर्णमासादिकर्मणा जीवनपर्याप्तकालविशिष्टव्यापकप्रयोगविधायकमाहोस्विज्जीवननिमित्तकविनियोगान्तरविधायक वेति कथभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणानुग्रहसभवाणमुलन्तशब्दसत्त्वाच्च संशये यावज्जीवशब्दस्य णमुलन्तस्यापि यावद्देह तिष्ठतीत्यादाविव कालपरत्वसभवात्, प्रत्युत- अभिक्राम जुहोतीत्यादिस्थले निमित्तपरत्वादर्शनाच्च, उत्पत्तिशिष्टामावास्यादिकालावरोधेऽपि अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीतिवद् व्याप्यव्यापकविधया कालद्वयसमावेशसभवात्, जीवनपर्याप्तकालविधानसामर्थ्यादेवाभ्यासस्य सिद्धत्वात् तस्यैव

कर्मणो जीवनकालपरिमितप्रयोगविधानमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते यावच्छब्दस्य सार्वस्त्यवाचित्वाज्जीवशब्दस्य 'जीव प्राणधारणे' इत्यनुशासनात् प्राणनक्रियावाचित्वात् समभिव्याहृतधात्वर्थान्तरसबन्धे धातो परत्वेन वक्ष्यमाणाः प्रत्यया इत्यर्थके "धातुसबन्धे प्रत्ययाः" इत्याधिकारेऽन्तर्गतेनानुशासनेन विहितस्य णमुल्प्रत्ययस्य धात्वर्थान्तरानुयोगिकस्वप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकसबन्धवाचित्वात्तादृशसबन्धविशेषाकाङ्क्षाया यावच्छब्दरूपतात्पर्यग्राहकवशान्निमित्तत्वरूपसबन्धविशेषप्रतीतेर्जीवधात्वर्थस्य यजत्यर्थ एव सबन्धस्य वक्तव्यत्वाद्भवदुक्तकालपरत्वाङ्गीकारे तद्वाचकपदस्याभावाल्लक्षणाया आपद्यमानत्वात् स्वावच्छिन्नकाल वत्त्वसबन्धेन वाच्यार्थस्य जीवनस्यैव विधाने गुणभूतजीवनकालानुरोधेन प्रधानभूतप्रयोगावृत्तेरन्याय्यत्वात्, यावच्छब्दार्थस्यापि विधानाङ्गीकारे लक्षणादोषस्य तदवस्थत्वादेतादृशगुरुभूतसबन्धापेक्षया लघुभूतनिमित्तत्वसबन्धेनान्वयस्य योग्यत्वाज्जीवने निमित्ते प्रकृतकर्मण एव पापक्षयोद्देशेन विनियोगान्तरविधानमिति सिद्धान्तितम् । अत्र च निमित्तत्व न केवलानुष्ठापकत्व कामनावत्, तथा सति यावत्पदानुवादासगते । किं तु अवश्यानुष्ठापकत्वरूप तदानीं प्रतिनिमित्तमावृत्तेरर्थलब्धत्वाद्यावच्छब्दोऽनुवादः । निमित्तत्व च स्वान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकानुष्ठानकत्वं, राहूपरागस्य स्वान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेककस्नानकत्वात्स्नाननिमित्तत्वम् । एव च निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठातव्यत्वादवश्यानुष्ठापकजीवननिमित्तकत्वहेतुना प्रत्यवायजनकाकरणकत्वानुमानादकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेतदधिकरणसिद्धम् । तत्र प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं फलाकाङ्क्षायामकरणे प्रत्यवायजनकत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिसभवात्करणस्य पृथक्फलाभाव एवेति प्रभाकरो मन्यते । न्यायसुधाकारादय इष्टसाधनत्वज्ञानमन्तरा प्रवृत्त्यसभवाद्योगक्षेमसाधारणकार्यकारणभावमङ्गीकृत्य करणस्य प्रत्यवायप्रागभावपरिपालन फलमनुमन्यन्ते । नवीनमीमासकास्तु प्रत्यवायप्रागभावस्याजन्यत्वान्मुख्यफलत्वासभवात् 'धर्मेण पापमपनुदति' 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यादिश्रुतिस्मृतीना जागरूकत्वादानुषङ्गिक पापक्षयाख्य फलमनुष्ठापक पर जीवनादिनिमित्तमित्यभिप्रयन्ति । अद्वैतप्रवर्तकमूर्धन्या भगवत्पादा नित्यानामपि कर्मणा छायागन्धन्यायेन काम्यवदश्वस्वर्गादिफलकत्व सोपपत्तिक समर्थयामासु॰ ।

अत एव गीताभाष्यान्ते भगवन्तो भाष्यकारा'–'न हि काम्यानुष्ठानायास-दुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदु ख भिद्यते, किं चान्यदविहितमप्रति-षिद्ध च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदित प्रतिषिद्ध वा तत्कालफल भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यादग्निहो-त्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदु खमात्रेणोपक्षय' काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्व-मात्रेण न शक्य कल्पयितुम् । तस्मान्नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावो न कदाचिदप्युपपद्यते " इत्यादिग्रन्थेन प्रावदन् । आस्तां तावदिय कथाऽप्रकृता, अकरणे प्रत्यवाय' सर्वेषामेव समत इति सिद्धम् ।

किं चैतेषामकरणे प्रत्यवाय. कूर्मपुराणे दर्शित.—

"नास्तिक्यादथवाऽऽलस्यादग्नीन्नाऽऽधातुमिच्छति ॥
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान्बहून् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो वा विशेषत. ॥
आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् " ।

इत्यादिना । प्रजापतिनाऽपि–

"सर्वसस्थाधिकार. स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।
आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्नीन्नित्य पापभयाद्द्विज. ॥

अत' सिद्ध पापभयाविष्टै' श्रेयोर्थिभि पूर्वोक्ता यज्ञा इतराणि च कर्माण्यवश्यमनुष्ठानकर्मता नेयानीति । अथ कथमुच्यते सर्वा अपि सस्था' पापभीरुभि श्रेयोर्थिभिरनुष्ठातव्या इति, पाकयज्ञसंस्थादीनां हिंसादिदोषराहित्यात्सात्त्विककर्मत्वेन पापासपृक्तश्रेयोभिलाषिपुरुषै-रनुष्ठानयोग्यत्वेऽपि पशुहिंसादिदोषदूषितानामितरेषां कर्मणां पापज-नकानुष्ठानकाना तादृशैः पुरुषैरनुष्ठातुमयोग्यत्वात्, न हि ते यज्ञा. सात्त्विका किं तु श्येनयागादिवत्तामसा , अतस्त आमिषाभिलाषिणा-मेवानुष्ठानीया न तु सत्त्वप्रकृतीनामपि । न हि परमास्तिका सात्त्विका' सध्यावन्दनादाविव श्येनयागादौ प्रवर्तन्ते यत्कारण तत्र शत्रुहिंसादि-दोषकलुषितत्व तद्वदेवाग्निष्टोमादीनामपि पशुहिंसादिदोषदुष्टत्वाचत्रापि सात्त्विकाना प्रवृत्तिरनुचिता हिसाया. पापजनकत्वाख्य दुष्टत्व न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिनिषेधशास्त्रतोऽवगम्यते । अत एव गीताशा-स्त्रेऽष्टादशाऽध्याये–

' सहज कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् '

इत्यनेन भगवता विहितकर्मणां हिंसादिदोषवत्त्वमभ्युपगम्यैवार्जुनं प्रति परित्यागाभावश्चोदित' । अत एव प्रायश्चित्ताध्याये हेमाद्रौ–

'अज वस्त द्विजो हन्यात्कारणेन विना नृप ।
नरकं चानुभूयाऽऽशु तत' सूनुर्भवेत्कलौ ॥
ब्राह्मणो निर्निमित्तेन बस्ताजौ निहनेद्यदि ।
नरक कालचक्र तु ह्यनुभूय महत्तरम् ।
पुन स्त्याग्नुपगम्याऽऽशु सूनुर्भवति पूर्वज. " ॥

इति कथितम् । अनयोर्वधे प्रायश्चित्त तत्रैव निरवर्णि—

"तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वय चरेत् ।
विप्रः सङ्गाद्धि त गत्वाऽनिमित्तैर्यदि हिंसयेत् ।
प्राजापत्यद्वय कुर्यात्तथा बस्तवधे नृप " ।

इति । अत्र हि अज बस्तमिति विशिष्योपादानसामर्थ्याद्द्विज इति कर्तृविशेषोपादानसामर्थ्याद्याग एव स्वतो द्विजकर्तृकहिंसाया प्रसक्तिसंभवात्प्रायशो यागेऽजबस्तयोरेव द्रव्यत्वेन चोदनाद्यागीयहिंसाया एव दोषजनकत्व प्रतीयते । अन्यथा नरो हन्याद्यदि पशुमित्येव ब्रूयात् । किं च भगवतेश्वरकृष्णेन " दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त. । तद्विपरीतः श्रेयान् " इत्यनेनेदमेव प्रत्यपादि । तथा हि रसायनकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्य दु खस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्व निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्व तद्वदेवाऽऽनुश्रविकस्य कर्मण. । तत्र च प्रतिज्ञाया हेतुमाह–स हीति । ज्योतिष्टोमादिरानुश्रविक पशुहिंसादिदोषकवलितो भावकार्यत्वादनित्य. परस्पर तरतमभावसपन्नश्च । नहि ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गो दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गश्चोत्कर्षनिकर्षानापन्नो भवितुमर्हतीति । एव च ज्योतिष्टोमादिकर्मकलापस्य हिंसादोषरूपाविशुद्धियुक्तत्वहेतुना दु खानिवृत्तेः साधनाज्ज्योतिष्टोमाद्यपि कर्म हिंसादिना दुष्टमितीश्वरकृष्णोऽभिप्रैति । भगवान्पञ्चशिखाचार्योऽपीममेवार्थमनुमन्यते । तेन हि " स्वल्प. सङ्कर. सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष. " इत्यभाणि । तस्याप्ययमर्थः–ज्योतिष्टोमादिजन्यधर्मस्य पशुहिंसाजन्याधर्मेणाल्प. सबन्ध पुण्यापेक्षया

पापरयाल्पत्वात्सबन्धे स्वल्पत्वमुपचरितम्, अल्पप्रायश्चित्तपरिहार्यः प्रत्यवायो विद्यत इत्यर्थः। स्वल्पत्वमेवोपपादयति—सपरिहार इति। अल्पेन प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्य इत्यर्थ । यद्यालस्यादिना प्रायश्चित्त नाऽऽचर्यते तदा प्रधानकर्मविपाककालीनपचनयोग्य पाप तदानीं सहनयोग्य भवतीति। पतञ्जलिरपि—" कर्माशुक्लाकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् " इत्यनेन सूत्रेण सोमयागादिकर्मण शुक्लकृष्णभावमभिप्रेतवान्। वाङ्मनससा य सुखैकफलक शुक्ल कर्म स्वा यायतपआदि दुःखैकफलक कर्म कृष्ण निषिद्ध सुरापानादि सुखदु खमिश्रफलक सोमयागादीति तदीयरामानन्दवृत्तावुक्तत्वाच । योगभाष्ये भगवता व्यासेनापि शुक्लकृष्णा बहि साधनसा या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचय इत्येव यागस्याविशुद्धियुक्तत्वमभ्यधायि । सारयभाष्यकर्तृविज्ञानभिक्षुणाऽप्ययमेव पक्षोऽङ्गीकृत । अत एव कर्मणा हिंसादिदोषरूषितत्वान्मुण्डकाद्युपनिषत्सु 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर येषु कर्म' इत्यादिना निन्दा श्रूयते । किंच गीताशास्त्रे तृतीयेऽध्याये—

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसि केशव' ॥

इत्यर्जुनेन कर्मणा हिंसादिदोषदुष्टत्वादेव घोरत्वरूप विशेषण दत्तम् । भाष्यकारेणापि कर्मणि घोरे हिंसालक्षण इति घोरशब्दार्थो व्याख्यात । मधुसूदनसरस्वत्या कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुल इति तच्छब्दो व्याख्यात । अत एव 'अहिंसा परमो धर्म ' इति स्मर्यते । तत्र परमत्वरूपविशेषणाद्धिंसाद्योपयुक्तानामधर्मत्व समानाधिकरणधर्मत्व सूच्यते । एवमनेकश्रुतिस्मृतिसमालोचने ज्योतिष्टोमादिकर्मणा हिंसादोषदुष्टत्वात्कथ सात्त्विकै श्रेयोऽर्थिभि सर्वा अपि सरथा अनुष्ठातव्या इति प्रतिज्ञातु शक्यत इति चेदत्र साधु समाद ध. । हिंसादियुक्ता अपि यज्ञा' केवल निर्दोषा इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । तत्र हिंसाया अग्नीषोमीय पशुमालभेत, वायव्य श्वेतमालभेतेत्यादिना प्रमाणभूतेन शास्त्रेण विशिष्य विहितत्वाद्विनिसृष्टे न निषेधावकाश इति न्यायस्य जागरूकत्वात्, अत्र हिंसायुक्तकर्मणो दुष्टत्ववादी देवानाप्रिय प्रष्टव्य'-कथमवगत भवता हिंसाया पापजनकत्व मा हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधशास्त्रेणावबुद्धमिति चेत्—हन्त यथाऽनेन शास्त्रेण हिंसाया अनिष्टसाधनत्वं प्रतीयते तथैव तस्य

जातीयेन यागीयहिंसाविधायकशास्त्रेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे साकमवैरूप्यसिद्ध्यर्थं स्वविधेयेऽनिष्टसाधनत्वासमानाधिकरणेष्टसाधनत्वं कुतो नाभ्युपगम्यते । ननु दर्शपूर्णमासादिकर्मणो सामान्यतो निषिद्धत्वाभावात्केवलमिष्टसाधनत्वमभ्युपगम्यते, प्रकृते सामान्यतो निषिद्धत्वादनिष्टसाधनत्वं विहितत्वाच्च क्रतूपकाररूपेष्टसाधनत्वं चाभ्युपगम्यत इति चेन्न। प्रकृते निषेधशास्त्रस्य विहितहिंसातिरिक्तरागप्रयुक्तहिंसामादाय चारितार्थ्यसंभवे विशेषशास्त्रविहितहिंसाया-मितरविधिविधेयसदृश्यमानानिष्टजनकत्वासामानाधिकरण्यविशिष्टेष्टसाधनत्वबाधापादकानिष्टसाधनत्वबोधनानौचित्यात् । किंच सामान्यविशेषस्थले सति विरोधे उत्सर्गापवादभाव एवाऽऽश्रयणीय । यदाहवनीये जुहोति, पदे जुहोतीत्यादिस्थले तथा दृष्टत्वात् । अन्यथा लोकेऽपि बहुविप्लवापत्तिः स्यात् । न शुभ काले न शयीतेति सामान्यतः शयननिषेधकवाक्येन रुग्णस्तूर्ष्णीं सदा शयीतेति वाक्यविहितरुग्णकर्तृकशयनस्यापि निषेध्यत्वमभ्युपगम्यते । अत्र यद्वक्तव्यं तत्सर्वमुपरिष्टाद्वक्ष्याम । यत्तु श्येनादिवदित्युक्तं तदतीवासंगतम् । तत्स्थले शत्रुवधस्य फलत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात्फलस्य च विधेयत्वासंभवाद्विधिस्पृष्टे न निषेधावकाश इति न्यायाप्रसरात् । अत एव यस्मिन्प्रीतिरितरस्य लिप्सा, इत्यादिसूत्रस्य वर्णकान्तरेऽल्पत्वाद्वा नानेन लक्षणकारणमित्यादिना ग्रन्थेन खण्डदेवमिश्रैः फलस्यापि शब्दार्थादिवद्भावनाविशेषणत्वाविशेषाद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षयित्वा प्रथमतः सकलकारकविशिष्टभावनाविधानेऽपि अनन्तरं विशेषणविधिकल्पनमन्तरा तस्यापर्यवसानात्तद्विषयकविशेषणविध्यकल्पनात्तस्य न विधेयत्वमिति सिद्धान्तयित्वा पूर्वोत्तरपक्षफलकथनावसरे पूर्वपक्षे श्येनफलीभूतहिंसारूपाभिचारस्य विहितत्वान्न हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वं सिद्धान्ते तस्य रागप्राप्तत्वान्निषेधविषयत्वमिति प्रत्यपादि । एवं च हिंसाया विहितत्वे निषेधास्पृष्टत्वमविहितत्वे तत्त्वमित्येव खण्डदेवमिश्राशय उन्नीयते । न च हिंसापदस्य मरणानुकूलव्यापारवाचित्वाच्छ्येनस्यापि तत्त्वात्तस्य विहितत्वेऽपि शिष्टानां तत्र निःशङ्कं प्रवृत्त्यविषयत्वेन यथाऽनिष्टसाधनत्वमुपेयते तथा यागीयहिंसाया अपि विहितत्वेऽपि अनिष्टसाधनताऽभ्युपेयतामिति वाच्यम् । यतः साक्षान्मरणानुकूलव्यापारस्यैव हिंसाशब्दार्थत्वं प्रकृते श्येनस्य—अभिचरन्यजेतेतिवाक्यघटकयजि-

धात्वर्थभूतस्य—अभिचरन्निति शतृप्रत्ययान्तशब्देन हिसारूपाभिचारफलकत्वावसायात्साक्षान्मरणानुकूलत्वाभावाच्च हिसात्व न ह्यत्राभिचाररूपफलस्य वैरिमरणरूपत्वाभ्युपगमाच्छ्येनस्य साक्षात्तदनुकूलव्यापारत्वेन हिसात्वमव्याहतमिति सभवति । तथा सति अभिचरन्यजेतेत्यत्र प्रतीयमानमभिचारस्य यच्छ्येनसमानकर्तृकत्व तस्यासम्भवापत्तेः। अतस्तत्र सामानाधिकरण्यानुसारेणाभिचारस्य मरणानुकूलविषदानादिव्यापाररूपत्वाभ्युपगमाच्छ्येनस्य हिसात्व दुरुपपादमेव। न चात्र भ्रमितव्य श्येनस्य हिसात्वाभावेऽपि हिसानुकूलव्यापाररूपत्वाव्याघातात्तस्यापि निषिद्धत्वेन श्येनेनाभिचरन्निति विहितत्वेन च यथा—इष्टानिष्टसाधनत्व तथा यागीयहिसाया अपि सभवतीति। यतो नहि तत्र श्येनस्यानिष्टसाधनत्वमभ्युपेयते किंतु केवलमिष्टसाधनत्वमेव श्येनकर्तरि परम्परयोत्पद्यमानस्याभिचारस्यैव तत्र पापजनकत्व नहि तदपि विधेयम् । अत परम्परयाऽभिचारोत्पत्तिभियैव शिष्टाना तत्राप्रवृत्ति । एव च प्रकृतेऽपि हिसाया विहितत्वात्तस्य केवलमिष्टसाधनत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। किंच गीताशास्त्रेऽपि अशोच्यानितिश्लोकस्य भाष्ये भगवत्पादै "हिसादियुक्तत्वाद्वैदिक कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या कथ क्षात्र कर्म युद्धलक्षण गुरुभ्रातृपुत्रादिहिसालक्षणमत्यन्तक्रूरतरमपि स्वधर्म इति ज्ञात्वा नाधर्माय तदकरणे च 'तत. स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदिताना पश्वादिहिसालक्षणाना च कर्मणा प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्त भवति" इति वर्णितम्—

तथा—'नियतस्य तु सन्यास कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामस परिकीर्तित ॥'

इति श्लोकव्याख्यानावसरे मधुसूदनसरस्वतीभि —ननु दोष वस्त्व काम्यस्यैव नित्यस्यापि दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्व्रीहिपश्वादिहिसामिश्रितत्वेन साख्यैरभिहित न च व्रीहीनवहन्ति अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यादिविशेषविधिगोचरत्वात्क्रत्वङ्गहिसाया न हिस्यात्सर्वभूतानीति सामान्यनिषेधस्य तदितरपरत्वमिति साम्प्रतम्। भिन्नविषयत्वेन विधिनिषेधयोरबाधेनैव समावेशसम्भवात् । निषेधेन हि पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिसेत्यभिहित न त्वक्रत्वर्था सेति, विधिना क्रत्वर्था सेत्यभिहित न तु अनर्थहेतुर्नेति। तथा च ऋतूपकारकत्वपुरुषानर्थहे

तुल्ययोरेकत्र सम्भवात्क्रत्वथाऽपि हिंसा निषिद्धेवेति हिंसायुक्त दर्शपूर्ण-मासज्योतिष्टोमादि सर्वं दुष्टमेव । विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि विहितत्वं श्येनादिवदुपपन्नमेव । अत एव महाभारते—

' जपं तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते ।
अहिंसया हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ' ॥

इत्यादिना पूर्वपक्षयित्वा ब्रूम —न क्रत्वर्थहिंसाऽनर्थहेतुः । विधि-स्पृष्टे निषेधानवकाशादित्यादिग्रन्थेन सिद्धान्तितम् । सिद्धान्तग्रन्थस्याय-मभिप्रायः —विधिशास्त्रं स्वविषये जनानां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विधेये पदार्थे बलवदिष्टसाधनत्वं बोधयति बलवदिष्टसाधनत्वं च विधेयस्या-नर्थहेतुत्वेऽनुपपन्नं सदनर्थहेतुभावाभावं चाऽऽक्षिपति । अतो विहितपदार्थे निषेधवाक्यज्ञाप्यमानानर्थहेतुता न युज्यते । यतः इष्टे बलवत्तरयेष्टोपा-यानुष्ठानप्रयुक्तसकलदुःखावधिकाधिक्यरूपत्वं निषेधशास्त्रबोधितानिष्ट-गतबलवत्तरत्वं चेष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तसकलविधेष्टावधिकाधिक्यरूपता चोपेयते । नहि तत्र केवलेष्टसाधनत्वं विधिवाक्येन बोध्यते केवला-निष्टसाधनत्वं निषेधवाक्येन बोध्यत इति साम्प्रतम् । तथा सति विष-सम्पृक्तान्नभोजनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः, धूमसहनादिक्लेशजनकयागाभिवृत्त्या-पत्तेश्च । इतिकर्तव्यताविधयोऽपि न साक्षात्क्रत्वर्थत्वं बोधयन्ति येन विरोधाभावः शङ्क्येत किंतु बलवदिष्टसाधनत्वमेव । प्रवर्तनाविषयी-भूतपुरुषप्रवृत्तेः पुरुषार्थक्रमक्रत्वर्थभाव्यात्कांचित्कतोरपि पुरुषार्थसा-धनत्वेन पुरुषार्थभूयमुपगतस्य तद्विषयतेत्यन्योऽयं विषयः । परं तु बलव-दिच्छोपाधानसमये जायमाना पुरुषप्रवृत्तिभाव्यस्य नार्थहेतुतामाक्षि-पति न वाऽनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति । किं तु यथाप्राप्तमेवावलम्बते । बलवदिच्छाविषये स्वर्गादौ स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवात्तत्र विध्यपेक्षाभा-वात् । अत एव श्येनदृष्टान्तवैषम्यम् । तत्रापि परम्परया श्येनकर्तुर्नि-ष्ठस्याभिचाररूपफलस्य बलवदिच्छाविषयत्वेन विधिजन्यप्रवृत्तिविष-यत्वाभावात् । श्येनकर्तुरभिचारप्रयुक्तानर्थहेतुत्वसम्भवात्तस्थले श्येन-यागस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेनानर्थहेतुत्वानभ्युपगमात् । एवं च हिंसानिषेधसामान्यशास्त्रं विशेषविधिबाधितं सद्रागद्वेषादिमूलकाक्रत्वर्थ-हिंसां विषयी करोतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । विधिरपृष्टस्यापि निषेधविष-यत्वेऽतिरात्रग्रहणस्यापि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन निषिद्ध-त्वादनर्थहेतुत्वापत्तिः । अयं तु भट्टस्याभिप्रायः । प्रभाकरस्तु श्येन-

ज्योतिष्टोमादियागहिंसयोरन्यथावैषम्यमुपपादयामास । साक्षात्पुरुषार्थसाधने नियोगेन न प्रवृत्तिः किं तु रागत एव। एवं च श्येनयागस्येतिकर्तव्यतात्वाभावात्तस्य रागप्रयुक्तप्रवृत्तिविषयत्वान्मरणप्रयोजनकव्यापारत्वेनाऽऽपतितमनर्थहेतुत्वं न शक्यप्रतिक्षेपम्। यागीयहिंसायाः सर्वत्रेतिकर्तव्यतात्वात्तत्र प्रवृत्तेर्वैधत्वाद्विधिना हिंसायामनर्थहेतुता निवर्त्यत इति श्येनयागीयहिंसयोर्वैषम्यमिति यथा तथा वा भवतु मतद्वयेऽपि यागीयहिंसाया अनिष्टसाधनत्वं नास्तीति सिद्धम्। मतद्वये इयान्विशेषः — भट्टमते श्येनस्य केवलधर्मत्वाच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इत्यत्रार्थपदव्यावर्त्यं कलञ्जभक्षणादिकमेव, प्राभाकरमते तस्याधर्मत्वात्सोऽपि तेन व्यावर्त्य इत्यल्पमधिकम्। तार्किकैरपि कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वानां त्रयाणां विध्यर्थत्वं सर्वत्राभ्युपगम्य क्रत्वर्थहिंसायामपि विशिष्य निषेधाभावात्प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च त्रयाणामपि भानमावश्यकमित्युच्यते। अत एव व्युत्पत्तिवादान्ते गदाधरभट्टाचार्यैः — यत्तु दीक्षाङ्गपशुघातस्य नरकासाधनतया मा हिंस्यादित्यत्रावैधहिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकासाधनत्वोपपादनं तदपि न, तावताऽपि अभिचारविधया तथात्वस्य दुर्वारत्वादिति लिखितम्। तत्र यत्तुकारमते सिद्धान्तमते च यागीयहिंसाया अनिष्टासाधनत्वेन मा हिंस्यादित्यस्य विहितहिंसातिरिक्तहिंसापरत्वमभिमतमेव परं तु श्येनस्य यत्तुकारमते नरकासाधनत्वं समतं सिद्धान्तेऽभिचारत्वेन नरकसाधनत्वं तच्च मीमांसकानामपि सम्मतमेव। औपनिषदानामपि भाट्टदर्शनमेव व्यवहारार्थमुपयोगि। अत एव हिंसादिदोषदुष्टत्वेन कर्मपरित्यागकथनस्थले भगवता 'मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इत्यत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेन मोहो वर्णितः। तत्रत्यमोहपदं मधुसूदनसरस्वतीभिरित्थं व्याख्यायि। तथा च सांख्यानां विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थाहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानं धर्मे चाधर्मत्वज्ञानमनुष्ठेये चाननुष्ठेयत्वज्ञानं विपर्यासरूपो मोह इति। एवं चैतादृशज्ञानप्रयोज्यकर्मपरित्यागस्य तामसत्वं भगवतः कृष्णस्याभिमतमिति सिद्धम्। यदप्युक्तम् 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्' इत्यन्ताग्निष्टोमादिकर्मणां दोषवत्त्वमभ्युपगम्यैव त्यागाभावः कीर्तित इति तदप्यपेशलम्। तत्रापिशब्देन वस्तुतो दोषाभावः सूचित एव स्थूलबुद्धिमनुसृत्य भगवता तथाऽभ्युपगम्य कथितत्वात्। अयमभिप्रायो ब्रह्मानन्दगिरौ व्यक्तः। यदवादि प्रायश्चित्ताध्याये हेमाद्रौ—

अज वरा द्विजा हन्यात्कारणेन विना नृप ।
नरक चानुभूयाऽऽशु तत सूनुर्भवेत्कलौ ॥

इत्यादि । तदतितुच्छम् । तत्रैव श्लोके कारणेन विनेत्युक्तत्वात् । अत्र च यागादौ हिसाविधायकशास्त्रमेव कारणत्वेनाभिप्रेतमन्यथा तस्मिन्नेव हेमाद्रावेतत्पद्यलेखनोपरि—

'यज्ञार्थ हन्ति चेद्विप्रो ह्यनन्त फलमश्नुते ॥
यज्ञार्थ हन्ति यो विप्रो ह्यज मेष सुपुण्यधी ।
स याति ब्रह्मण स्थान पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
यागार्थ हन्ति यो विप्र पशु लोकपरायण ।
स याति ब्रह्मसदन ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥
वस्त वाऽपि हनेद्यस्तु स यातीन्द्रपद ध्रुवम् ।
यागार्थ हिसन प्रोक्त तयोर्ब्रह्मविसृष्टयो '॥

इत्यादीनि लैङ्गगौरीकाण्डकौर्मवचनानि व्याहतप्रामाण्यकानि भवेयु । एषु पद्येषु यागीयहिसाया निर्दुष्टत्वस्य स्फुट प्रतीयमानत्वात् । एव च—

विप्र सङ्गाद्धित हित्वाऽनिमित्तैर्यदि हिसयेत् ।
प्राजापत्यद्वय कुर्यात्तथा वस्तवधे नृप ॥

इत्यादिप्रायश्चित्तवचन विहितहिसातिरिक्तहिसाविषयकमेव पूर्वलिखितानिरवकाशवचनबलादत्रापि सङ्गादनिमित्तैरिति कथितत्वाच्च । यदत्र हि अज वस्तमिति विशिष्य विप्र इति च विशिष्योपादान सामर्थ्यात्, इत्यादि कथित तदपि अस्माकमेव साधकम् । यतो यागे द्विजे प्रायशोऽजवस्तयोर्हिसनेऽपि शिष्टगर्हितत्वादर्शनाद्यागाद्बहिरपि तत्कर्तृकतद्धिसाया दोषविधुरत्व स्यादिति मन्दमतीनामाशङ्का सजायेत तन्निवारणार्थ विशिष्य तथाऽकथि । यदवाचि कापिलपातञ्जलमतानुयायिभिरीश्वरकृष्णप्रभृतिभि —यागीयहिसाया अल्पदोषदुष्टत्व वर्णितमिति, तत्तु अतीवासमीचीनम् । तैश्च केवल स्वोत्प्रेक्षितमोक्षरूपफलोपायत्वेनाभिमतस्य प्रकृतिपुरुषविवेचनस्य सिद्धये शास्त्राणा प्रणीतत्वेन मुण्डकाद्युपनिषत्सु विधीयमानस्य ब्रह्मज्ञानस्य प्रशसासिद्धये प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा इत्यादिना कर्मणा निन्दितत्वेऽपि न हि निन्दा निन्दितु प्रवर्ततेऽपि तु विधेय स्तोतुमितिन्यायेन तत्र तात्पर्याभाववत्ता-

दृशशास्त्रपरमतात्पर्यविषयीभूतप्रकृतिपुरुषविवेचनात्मकोपायस्य प्राशस्त्यसिद्धये तदितरेषां निन्दाकथनावसरे कर्मणामल्पदोषदुष्टत्वेन निन्दितत्वात्तत्र तात्पर्याभावस्योन्नेयत्वात् । यदि च कपिलपतञ्जलिप्रभृतीनां हिंसादिदोषदुष्टत्वेन यागानां वस्तुतोऽनिष्टसाधनत्वमेवाभिमतमिति मन्यते तदाऽपि पूर्वोक्तयुक्त्याऽपौरुषेयनिर्दोषहिंसाविधायकश्रुतीनामनर्थहेतुत्वाभावबोधकत्वावश्यभावात्तादृशश्रुतितन्मूलकबहुस्मृतिविरोधादप्रतिष्ठादोषदूषितोत्प्रेक्षामात्रमूलककापिलपातञ्जलादिस्मृतीनां श्रुतितात्पर्यानवबोधमात्रनिबन्धनानां श्रुतिविरुद्धतांश इवैतदंशेऽपि अप्रामाण्यमेवावश्यमभ्युपेयम् । अत एवान्धा होत इत्यादिना कर्मनिन्दोक्तिरपि सङ्गच्छत इत्युक्तिः परास्ता । तत्रापि ज्ञानप्रशंसार्थमेव कर्मनिन्दाया उक्तत्वेन तत्र श्रुतेस्तात्पर्याभावात् । यद्यपि गीताशास्त्रे तृतीयाध्याये—

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ' ॥

इत्यस्मिञ्श्लोकेऽर्जुनेन वस्तुतो हिंसादिदोषदुष्टत्वाभिप्रायेण घोरत्वविशेषणं दत्तमिति व्याहृतं तदपि अज्ञानमूलकमेव । यतस्तत्रार्जुनेन वस्तुतो हिंसादिदोषदुष्टत्वेन न घोरत्वविशेषणमदायि अपि तु शास्त्रबहिर्भूतानां प्राकृतानामापातबुद्धिमनुसृत्य तथा कथितम् । तादृशविशेषणं च तदानीं देयमेव यतोऽर्जुनेन स्वस्य केवलकर्मयोगे प्रवर्तकं कृष्णं प्रति उपालम्भस्य कथ्यमानत्वात् । एतदवसरे च ज्ञानयोगापेक्षया येन येन प्रकारेण कर्मयोगस्य निकर्षो भवति तत्सर्वं वक्तव्यम् । तस्मात्सर्वथा यागीयहिंसानिर्दोषतामतस्यैवापौरुषेयदोषशङ्कानाकलितश्रुतिस्मृतिन्यायसहस्रसिद्धत्वाद्यागीयहिंसादुष्टत्ववादो दृढतरमूलावलम्बाभावादव्यवस्थितोत्प्रेक्षामूलकत्वाच्च सिकताकूपवद्विशीर्यमाणत्वेन श्रेयोर्थिभिः सर्वथाऽनादरणीय इति सिद्धम् । अधुनातना केचन वावदूका दुर्वासनावासितान्तःकरणाः पूर्वोपपादितप्रमाणान्यनालोचयन्तो दूरीकृतानादिश्रुतिस्मृतिसिद्धवर्णाश्रममर्यादा आब्राह्मणमाम्लेच्छादाहारादिव्यवहारेषु समतां भावयन्त आस्तिकमूढानन्यांश्च केवलशास्त्राधीतिन इहैव येन केनापि प्रकारेण प्रतिष्ठाकामाज्ञजनान्मुग्धानाऽऽवर्जयन्तोऽनादिनिर्दोषश्रुतितदनुमतस्मृतिविरुद्धाप्रतिष्ठिततर्कप्रकल्पितकापिलपातञ्जलादिस्मृतिमूलकान्व्याकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषादिग्रन्थांस्तैस्तैर्निखिलागमेषु निष्णातमात्मानं मन्यमानैः प्रणीतान्वेदवत्प्रमाणयन्त इदानीं हिंसायुक्ता यागा

नानुष्ठातुमर्हा श्येनादिवत्तामसा हि ते । अतो हिंसादिरहिता सात्त्विका पाकयज्ञादय परं कर्तुं युक्ता इत्यादिकमात्मनि सर्वशास्त्राभिज्ञत्वाभिमानेन मुधा जाजल्यमाना महाप्रामाणिकपरम्परागतां वस्तुतो निःश्रेयसकरीमग्निष्टोमादिधर्मजातानुष्ठितिं प्रतिबन्द्धुं सब द्धसनाहा अद्यत्वेऽन्ते । तेषां मिथ्याभिमानं समूलकाषं कषितुं किंचिदिवात्र लेखनव्यापारेऽधिकृता भवामः । यदलेखि मञ्जूषायां लिङर्थविचारावसरे तत्सर्वमाभासयितुमिदानीं प्रयत्यते । यत्तु न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधाद्यागीयपश्वालम्भे पापं सम्भवत्येव । न चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं बोधयतीति वाच्यम् । विधिना प्रकरणेन च तस्याऽऽक्षमरणादिविषयत्वेनेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि उक्तरीत्याऽनिष्टहेतुत्वबोधे मानाभावेन निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात्परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनादिति तत्सामान्यविशेषशास्त्रविशेषानभिज्ञता ग्रन्थकर्तुर्व्यक्तमावेदयति । यतो यागीयहिंसाविधायकानामग्नीषोमीयं पशुमालभेत, वायव्यं श्वेतमालभेत, पशुं सप्तदश पशुन्विशतिः, इत्यादिश्रुतीनां जागरूकत्वेनावस्थिति । न हिंस्यात्सर्वभूतानीति सामान्यवाक्यान्तादृशविशेषवाक्यापर्यालोचनदोषप्रयुक्तवैधावैधहिंसाप्रतियोगिकनिषेधविषयकभ्रमोत्पत्तावपि एतादृशवाक्यपर्यालोचनानन्तरं वैधहिंसाप्रतियोगिकं बाधं उत्पन्नज्ञानस्य भ्रमत्वनिश्चयात्तद्वाक्यं केवलमवैधहिंसाप्रतियोगिकनिषेधपरं पर्यवस्यति । एवं च क्रत्वर्थहिंसाया निषेधप्रतियोगित्वेन शास्त्रजन्यप्रमाविषयत्वाभावात्कथंकार दुष्टत्वमापद्येत । एवं स्थितेऽपि यदि हठान्न हिंस्यादित्यत्र सकलहिंसानां निषेधोऽभ्युपगम्यते तर्हि निर्विषयतया विधिवाक्यमरण्यरुदितप्रायमापद्येत हृदयावदानरहितत्वेन क्रतोर्निर्वृत्त्यापत्तिश्च । न च वाच्यमेतद्दोषद्वयमपि नाऽऽपतति विधिना क्रत्विष्टसाधनत्वस्य निषेधेन तदनिष्टसाधनत्वस्य बोधयितुं शक्यत्वात् । न चैकत्रेष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वे न सम्भवत । घृतपाने पुष्ट्याग्न्येष्टसाधनत्वमेहरोगाख्यानिष्टसाधनत्वयो समावेशदर्शनात् । यागादौ च स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वस्य धूमसहनादिरूपतात्कालिकानिष्टसाधनत्वस्य च सकलस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । निषेधशास्त्राणां हि—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसा येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या विधीनां प्रवर्तकत्वेनेव निषेधानां निवर्तकत्वेनैव शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात् । प्रकृते निवर्तकत्वासंभवे शास्त्रत्वाभावप्रसङ्गात् । न च शङ्कनीयं पशुहिंसा यागनिर्वृत्त्यर्थं कार्या, आहोस्वित्प्रत्यवायपरिहारार्थं परिवर्तव्येति विकल्पापादकत्वेन पाक्षिकनिवर्तकत्वं संभवतीति । यत एवं चेन्निषेधशास्त्रं यागीयहिंसांशे पक्षे निषेधकमवैधहिंसांशे नित्यनिषेधकमिति वैरूप्यदोषग्रस्तं वैधहिंसाननुष्ठानपक्षे क्रत्वनिर्वृत्तिदोषपराहतं च भवेत् । किं च मधुविषसंपृक्तान्नसाधारण्येन केवलेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्त्यापादकत्वाभावादिष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तसर्वविधानिष्टावधिकाधिक्यरूपबलवत्त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्केवलानिष्टसाधनत्वस्य तात्कालिकक्लेशकरभिक्षायागादिसाधारण्यापत्त्या निवृत्तिप्रयोजकत्वासंभवेनेष्टोपायानुष्ठानसाध्योद्देश्यभूतेष्टावधिकाधिक्यरूपबलवत्त्वविशिष्टानिष्टसाधनत्वस्यैव निवर्तकत्वावश्यंभावात् । यागीयहिंसाया निषेधाविषयत्वाभ्युपगमे एकस्मिन्हिंसापदार्थे एतादृशयोरिष्टानिष्टसाधनत्वयोः समावेशासंभवेन प्रवर्तकनिवर्तकयोर्विधिनिषेधशास्त्रयोः क्रत्वर्थहिंसायां तादृशेष्टानिष्टसाधनत्वबोधकत्वं व्याहन्येतेति यागीयहिंसाया निषेधाविषयत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति कुतस्तस्याः पापजनकत्वम् । न च निषेधशास्त्राणां कण्डन्यादिपञ्चसूनानान्तरीयकप्राणिहिंसांशे निवर्तकत्वासंभवात्तत्र तादृशप्राणिवधनिमित्तकपञ्चमहायज्ञात्मकप्रायश्चित्तेषु प्रवर्तकत्वेनैव तदंशे शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात्तेषां निवर्तकत्वेनैव शास्त्रत्वमिति नियमस्य व्यभिचरितत्वाद्यागीयहिंसांशेऽपि तद्वत्तन्निमित्तकप्रायश्चित्ते प्रवर्तकत्वेनैव शास्त्रत्वस्य समर्थयितुं शक्यत्वाद्विधिनिषेधयोः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वव्याघाताभावात्क्रत्वनिर्वृत्तिदोषप्रसङ्गस्याप्यभावात्तत्त्वस्य नैवं विचारे वक्तुमशक्यत्वाज्जीर्णतापादकाधिकान्नभोजनगतप्रवृत्तिप्रयोजकत्ववदिष्टसाधनत्वविशेषानापादकत्वपरिहारोपायप्रवृत्त्यापादकबलवदनिष्टसाधनत्वस्य त्वत्कृतेऽपि स्वपरिहारोपायप्रवृत्तिप्रयोजकत्ववदनिष्टसाधनत्वस्याभ्युपगम्यमानत्वाद्विहितपशुहिंसाया निषेधविषयत्वेऽपि न किंचिद्बाधकमिति वाच्यम् । निषेधशास्त्राणां निवर्तकत्वेन शास्त्रत्वस्योत्सर्गसिद्धत्वादबुद्धिपूर्विकायाः (प्रामादिकायाः) पञ्चसूनानान्तरीयकहिंसाया निवर्त

नस्याशक्यत्वात्तदंशे निवर्तकत्वं परित्यज्य तत्परिहारोपायपञ्चमहायज्ञ-
प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात्पूर्वोक्तव्याघातपरिहारा-
संभवाद्यागीयहिंसाया निषेधाविषयत्वमेवाभ्युपगन्तव्यमिति कुतोऽनि-
ष्टजनकता । न च निषेधशास्त्राणां बुद्धिपूर्वकाभिधीयमानाभिवर्तक-
त्वोत्सर्गस्यापि बुद्धिपूर्वकशास्त्रनिषिद्धविहितवर्णितत्परिहारार्थानृतवदने
तत्परिहारोपायसारस्वतचान्द्रायणप्रायश्चित्तप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन शास्त्रत्व-
समर्थनवन्निषेधशास्त्राणां निषेध्यसमर्पकशब्दसमर्पितयावदर्थबोधकत्व-
रूपोत्सर्गत्यागस्य विना कारणं कर्तुमशक्यत्वाद् विहितस्य निषेधावि-
षयत्वे न किंचिद्बाधकमिति वाच्यम् । यतः सर्वस्वारकर्तृकब्राह्मणव्या-
पादनमरणान्तप्रायश्चित्तोभयोर्भूतेन पश्चात्तत्परिहारोपायप्रायश्चित्तस्य
कर्तुमशक्यत्वात्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनापि निषेधशास्त्राणां शास्त्रत्वसम-
र्थनासंभवान्निवर्तकत्वेन तत्समर्थने तादृशब्राह्मणव्यापादनमरणान्तप्रायश्चि-
त्तयोः प्रवृत्तयोर्निषेधशास्त्राविषयत्वसिद्ध्यर्थं निषेधशास्त्राणां निषे-
ध्यपरशब्दप्रतिपाद्ययावदर्थनिषेधबोधकत्वोत्सर्गपरित्यागस्याऽऽवश्यक-
त्वाद्यागीयहिंसारूपांशान्तरेऽपि तत्त्यागस्यौचित्यादधुना निषेधानां
स्वनिषेध्यसर्वांशेऽपि निवर्तकत्वेन शास्त्रत्वसंभवरूपलाभात् यागी-
यहिंसाया निषेधाविषयत्वेन कुतो दुरितजनकता। न च हिंसानिषेधशा-
स्त्रात्प्रथमतो हिंसासामान्यस्य निषेध्यत्वप्रतीतौ पश्चात्सर्वस्वाराङ्गब्राह्मणव्या-
पादनमरणान्तप्रायश्चित्तयोः प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा चारितार्थ्यस्य
वक्तुमशक्यत्वादगत्या तन्मात्रस्य निषेध्यत्वत्यागेऽपि यागीयहिंसाया
स्तत्परिहारोपायप्रायश्चित्तप्रवर्तकत्वेन निषेधशास्त्रस्य चारितार्थ्यसंभ-
वेन तदंशस्य निषेधविषयत्वपरित्यागानौचित्यात्तद्दृष्टान्तमस्त्वमात्रेण
तत्परित्यागस्याऽऽग्रयणेष्टिदक्षिणारूपवत्सेऽतिदेशप्राप्तानामन्वाहार्यसं

निधिना समाम्नातस्य पतितस्य पाकस्य दक्षिणारूपवत्सनाशप्रस-
ङ्गभिया परित्यागावश्यकत्वेन तद्दृष्टान्तमहिम्नैतेषां धर्माणामपि परि-
त्यागप्रसङ्गापत्त्या, असंभवात्कर्तव्यहिंसाया अपि निषेधविषयत्वेना-
निष्टसाधनत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । यतो दृष्टान्तसद्भावमात्रेणातिप्रसङ्गा-
पत्त्या निषेध्यकोटिबहिर्भावासंभवेऽपि मरणान्तप्रायश्चित्तसर्वस्वारस्थत्व-
ङ्गब्राह्मणव्यापादनहत्याभिमुखशत्रुहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनां बहूनां
हननानामवश्यं निषेध्यकोटितो व्यावर्तनीयानां व्यावर्तनार्थं तत्त-
द्व्यक्तिभिन्नत्वरूपवस्तुविशेषणोपादाने लाघवाद्धातव्येन वा यागानुग्रहपर्यन्त-

सायिभिन्नत्वरूपविशेषणेन यागीयहिंसाया अपि व्याप्तिसंभवादा-तताथिब्राह्मणहननगर्भिणीभूतमल्हाहननानन्तर्गतयज्ञगर्भहननयोर्निषे य कोटितो व्यावर्तनार्थमनुपदिष्टयशोधकप्रायश्चित्तकत्वविशिष्टविध्यनुज्ञात-त्वरूपस्यानुगतरूपस्य निषेध्यविशेषणत्वेनोपादानेऽपि तेनापि यागीय-हिंसाया निषे यकोटितो व्याप्तिसंभवात्क्रत्वर्थहिंसाया निषेधा-विषयत्वेन न पापजनकत्वम् । तस्माद्यथा यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयरूपहोमाधिकरणविधिवाक्ये जुहोतिगतो, अश्वस्य पदे पदे जुहोति आत्रथने जुहोतीत्यादिवाक्यविहिताधिकर-णान्तरावरुद्धहोमातिरिक्तहोमविषयत्वमभ्युपगम्यते तथेहापि विहित-हिंसातिरिक्तहिंसाविषयकत्वं निषेधशास्त्रस्याभ्युपगन्तव्यमित्यलमति-विस्तरेण । परकीयसुन्दरीदृष्टान्तोऽप्यसंगत । यागीयहिंसायां विधिशास्त्रेण पूर्वोक्तरीत्या बलवदनिष्टसाधनत्वस्य बोधनाप्र-सिद्धत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वस्यापि वक्तव्यत्वादुभयोरपि शास्त्र-त्वादुभयत्रापि वस्तुतो बलवत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्कृत भ्रम इति वक्तुमशक्यत्वात्परकीयसुन्दरीगमने च केवलं निषिद्धत्वाद्वस्तुतो बलवदनिष्टसाधनत्वस्यैवाभ्युपगमात्विहितत्वाभावेनेष्टांशे बलवत्त्वभ्र-मेणापि उत्कटरागवत प्रवृत्ते संभवात्वस्तुतो बलवत्त्वस्यानपेक्षणा-दुभयोर्वैषम्यात् । यत्तु हिंसाऽऽलम्भनमत्र स्पर्श अग्निहोत्रप्रकरण-पठिते वत्समालभेतेतिवाक्ये तन्थकत्वनिर्णयात् । हिंसा तु अङ्गयाग-विशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षेपलभ्या । एवं चाऽऽक्षेपलभ्यार्थेन विरो-धेऽपि वेदप्रामाण्यप्रसक्त्यभावेन तत्संकोच न मानम् । अन्य-तराप्रामाण्यभीत्या हि संकोच पापसत्त्वेऽपि तद्दोषसहिष्णोरेव रागव-शीकृतस्य श्येनादाविव ज्योतिष्टोमादावपि प्रवृत्तिरुपपद्यते । एतेन तक्र-कौण्डिन्यन्यायेनाविरोधेऽपि निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं विशेषवि-धिना बोध्यत इत्यपास्तम् । हिंसाविधेरभावात् । न च निषेधस्य पुरु-षार्थत्वेन यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेधमिति नियमेन पुरुषार्थहिं-साया एव स निषेध इति वाच्यम् । पुरुषार्थस्युपगमादिनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात् । क्रत्वर्थहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाच्चेति तत्तु अनाघ्रातमी-मांसाकुसुमगन्धत्वमविदितवेदवाक्यार्थत्वं चाऽऽत्मन प्रख्यापयति । तथा हि तत्रभवान्प्राभाकर । प्रष्टव्य,—अग्नीषोमीयवाक्य आलभते, केव

लक्षणाशयकत्वमभ्युपगम्य यागाङ्गि यनङ्गीकारे केन वाक्येन पुनरग्नी-षोमीययागविधिरतादृश वाक्य स्पष्ट वक्तव्य खलु। किं च हिंसा, अङ्गयागाविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षिप्यत इत्युक्ते कोऽर्थ । अङ्ग-यागेयत्राङ्गभताश्च ते यागाश्चाङ्गयागा इत्यर्थे, आहो विङ्गाना हृद-यादीना यागा इत्यर्थो वा। पक्षद्वयेऽपि तद्विधायक वाक्य किम्। किं च विशसनस्य प्रकार इत्यस्य किमभिमेयते—न हि क्रमादिरूप प्रकारो वर्णयितु शक्यते तादृशप्रकारस्याविहितत्वात्। यथासोकर्य विशसनस्य कर्तु योग्यत्वात्। किं च हिंसाऽऽक्षेपलभ्येति वदता देवानाप्रियेण हिंसाया प्रत्यक्षवाक्यविहितत्वाभावेऽभिमेते पशु संज्ञपयति पशु विशा-स्तीत्यादिप्रत्यक्षसंस्कारविधीना कोऽर्थोऽभिप्रेयते । किं च श्रुतार्था-पत्त्या प्रमितेनाथेन विरोधेऽपि वेदस्य नाप्रामाण्यप्रसक्तिरिति वन्तिु-हिंसा रागप्राप्तप्रमानेत्यभिप्रेत वा । तथा सति सर्वत्रार्थापत्तिकल्पि तवाक्यविन्तिाना पदार्थानामप्रामाणिकत्वमित्युक्त स्यात्। एव सति बहुविप्लवो भवेत्। न हि कश्चित्सामेन यजेतेत्यादिविधि वल आर्थिक-विशपणविध्प्रमितार्थत्यागिकत्वमभ्युपैति । किं चाग्नीषोमीयवाक्ये यागवि यनङ्गीकारे पशुसोमाधिकरणविरोध । द्रव्यसयोगाच्चोदनापशु-सोमयो प्रकरणे इनर्थको द्रव्यसयोग इत्यधिकरणे यो हीक्षितो यद-ग्नीषोमीय पशुमालभेतेति प्रकृत्य श्रूयमाणाना हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादिवाक्यान्युदाहृत्य किमग्नीषोमीयवाक्य हृदयादिवाक्यविहितयागसमुदायानुवादस्माहोस्विद्द्रव्यदेवताविशिष्ट-यागान्तरविधायक हृदयादिवाक्यानि चतद्वाक्यविहितद्रव्यसंस्कारविधा-यकानि, इति सन्दिह्य पूर्वाधिकरणे द धादिवाक्याना गुणमात्रविधानेन तृतीयविधिप्रसङ्गसम्भवे पञ्चमविधिप्रकाराश्रयणस्यान्याय्यत्वात्। अग्नि-होत्र जुहोतीत्यत्र गात्वर्थमात्रविधानसम्भवाद् अग्निहोत्रवाक्ये होमविधिरित्वस्य द धादिवाक्ये गुणमात्रविधिरित्वस्य चाङ्गीकारेऽपि प्रकृतेऽग्नीषोमीयवाक्य आद्यविधिप्रकारस्यासम्भवात्पञ्चमविधिप्रकारस्यवाऽऽश्रयणीयत्वादुत्पत्ति-वाक्यविहितपशुद्रव्यके यागे हृदयादीना सामनत्वानुपपत्तेर्हृदयादिवाक्ये हृदयाद्युद्देशेनावदानसंस्कारविधानासम्भवाद्यागविधिसिद्ध्यर्थमेव हृदया-दिवाक्ये प्राकृतावदानसंख्यावदानान्तराणा विधानात् विहितानां तेषा पशुसम्भवद्रव्यवृत्त्यवदानत्वसाम्येन सानाय्यावदानप्रकृतिकत्वात्सा-नाय्यप्रकृतिभूताग्निहोत्रयागीयद्रव्यप्रतिपत्तित्वस्य विकृतिभूतेऽपि प्रसक्त्या ने

ज्ञानसंभवात् हृदयादीनां यागसाधनद्रव्यसंस्कारसंस्कृतत्वहेतुना प्रतीक-
वत्यागसाधनत्वानुमानादन्यथानुपपत्त्या या हृदयादियागविधाय-
ताश्चाऽऽलम्भतिना लक्षणयाऽग्नीषोमीयवाक्यस्थेनाग्नीषोमदेवतामात्रवि-
धान, पशुपदं च छागस्य वपाया मेदस इति मन्त्रवर्णात् हृदयादीनां
छागप्रकृतिकत्वस्य प्राप्त्या लक्षणया परं यागसाधनद्रव्यवृत्तित्वस्य
सामान्यावदानानङ्गत्वात्तस्य प्रकरणादिनाऽतिदेशतः प्राप्त्यसंभवेन
हृदयादीनां यागसाधनत्वानुमानासंभवादुक्तप्रकारासंभवेऽपि हृदयादि-
वाक्यविहितावदानाभिन्नपशौ अग्नीषोमीयवाक्यगतालम्भतिना शक्त्याऽ-
नद्य पशुपदेन हृदयादीन् लक्षयित्वा तेषां प्रत्येकं देवतासम्बन्धस्य करणा
त्तावद्द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्पितानां तावतां यागाना-
मनेनैव वाक्येन विधानं पशुपदं सर्वथाऽनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा पक्ष
द्वयेऽपि पशुपदस्य पशुत्वावच्छिन्नशक्तस्य हृदयादिषु लक्षणाया
आवश्यकत्वात्तस्याश्चागतिकगतित्वात्। दोषपरिहारार्थं पक्षमविनिगमका-
राश्रयणेनापि अग्नीषोमीयवाक्य एव विशिष्टविधिमङ्गीकृत्य हृदयादि-
वाक्यस्थ हृदयादीनां सम्बन्धमात्रं नाम यद्यपि हृदयादीनामुत्पत्तिशिष्ट-
पशुद्रव्यावरुद्धे यागसाधन[illegible] तदुद्देशेन संस्कारविधान
न संभवति यतः [illegible] अनेकत्वेऽपि विशसनावदानादिवि
धिलाघवानुरोधेनाग्नीषोमीयवाक्यं पशुद्रव्यस्य हृदयादिप्रकृतित्वे-
नैव विधानम्। एवं च हृदयादीनां साक्षाद्विधिना यागकरणत्वास-
भवात्तदुद्देशेन संस्कारविधिरुपपन्न एव। एवं च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते
चाग्नीषोमीयवाक्यस्य यागविधौ सत्त्वात्तदनभ्युपगम्य केवलं तत्समाल-
म्भेनैवैव पशुपरत्वाभ्युपगमोऽज्ञानमूलक आग्रहमूलको वा स्यात्।
वस्तुमात्रेण यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽभक्तद्धिताभावाद्यागविधानासंभ
वेनाविधेयाङ्गेनोपयोगिनः संस्कारस्य तेन रूपेणास्य विधानं प्रकृते
तादृशतद्धितो वर्तते इति यागविधिरेवेति विषमोऽयं दृष्टान्तः। अग्नीषो
मीयप्रकरणस्थवाक्यस्थत्वाद्यतापन्नस्य पशुं संज्ञपयतीत्यादिहिंसाबोधकाङ्ग
वाक्यजातस्य सत्त्वाद्धिंसाऽऽक्षेपलभ्यत्वेति प्रतिज्ञोन्मत्तप्रतिज्ञासमेव।
याज्ञीयहिंसाया श्येनस्य च वैषम्यस्य पूर्वं बहुधा प्रदर्शितत्वात्तदृष्टा
न्तालम्भनं चायुक्तम्। एवं च प्रत्यवहिंसाविधेर्जागरूकत्वाच्च तर्कको
ण्डिन्यन्यायेनाविरोधोपपादनं संभवतीत्युक्तिरपि पराहता। प्रतियोगिन
पुरुषार्थत्वे निषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमिति नियमस्य पुरुषार्थपरस्त्रीगमन-

निषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन व्यभिचारेऽपि प्रतियोगिन, क्रत्वर्थत्वे निषेधस्यापि क्रत्वर्थस्य क्वापि व्यभिचारादर्शनान्न हिंस्यादित्यत्र निषेधस्य क्रत्वर्थहिंसाप्रतियोगिकत्वाङ्गीकारेऽस्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेन पुरुषार्थहिंसाया निषेधः पुरुषार्थ इति अवश्यमङ्गीकर्तव्यतयोक्तनियमबलात्क्रत्वर्थत्वस्यापि अङ्गीकर्तव्यत्वाद्वाक्यस्य वैरूप्यापत्त्या तत्परिहारार्थं क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरन्यतरस्य निषेधे वाक्यार्थत्वेनावश्यमङ्गीकर्तव्ये शीघ्रोपस्थितपुरुषार्थहिंसाया एव निषेधः प्रकृतवाक्यार्थः पर्यवस्यति, इत्यस्मदिष्टसिद्धिर्भवत्येव। न च क्रत्वर्थप्रतियोगिकनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति नियमस्यापि क्रत्वर्थब्राह्मणापगूरणादिप्रतियोगिकपुरुषार्थनिषेधेषु व्यभिचारात्, तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेतेत्यादिस्थले निषेधकोटौ क्रत्वर्थब्राह्मणापगूरणक्रत्वर्थरजस्वलासंवादादीनामनुप्रवेशानङ्गीकारे क्रदाचित् क्रतुनिर्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणापगूरणमलवद्वाससंवादादिषु त्वच्छन्दप्रसङ्गात्तत्र तस्य तस्यानुप्रवेशनीयत्वादुक्तनियमव्यभिचारस्यावश्यकत्वादुक्तनियमपरिपालनानुसारेण न हिंस्यादित्यत्र निषेधकोटौ क्रत्वर्थहिंसाया व्यावर्तनस्यानावश्यकत्वात्सर्वासामपि हिंसानां पुरुषार्थतया निषेधसम्भवात्क्रत्वर्थहिंसाया अपि निषेधविषयत्वेन तस्या दुरितजनकत्वमशक्यनिवारणमिति वाच्यम्। यतः क्रतुनिर्वृत्त्यर्थमनुष्ठेयत्वेनाऽऽपतद् द्विविधमस्ति तयोरेकं लोकतः प्राप्तं विधिविषयत्वात्क्रतोरनङ्गं केवलं तदुपकारकम्, क्रतूपयोगिद्रव्याभावविशिष्टस्य पुरुषस्य शेषभूतं च। यथा द्रव्यसम्पादनार्थमनृतवदनमलवद्वाससंवादादि। अपरं तु वैदिकं विधिसंस्पृष्टं क्रत्वङ्गभूतं च। यथा यागीयपशुहिंसादि। तत्र पूर्वोक्तानृतवदनमलवद्वाससंवादादेर्वस्तुतः पुरुषशेषभूतत्वात्पुरुषार्थनिषेधनिषेधकोटावनुप्रवेशेऽपि वस्तुतः क्रतुशेषभूतस्य पुरुषार्थनिषेधकोटावननुप्रवेशस्याक्लृप्तत्वात्क्रतुशेषभूतप्रतियोगिकनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमितिनियमस्याव्याघातात्तादृशनियमपरिपालनार्थं न हिंस्यादित्यत्र पुरुषार्थहिंसाया एव निषेधविषयत्वमित्यस्मदिष्टसिद्धिर्भवत्येव। अत एव 'अन्यायविहितेषु पूर्ववत्सर्वलापात्' (ब्र० सू० ३। १। २४) इत्यस्मिन्नधिकरणे भामत्यामेव कथितम्—न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः सम्भवति तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात्। न च तद्गताया पशुहिंसाया न हिंस्यादितिनिषेधात्क्रत्वर्थाया अपि दुःखफलत्वसम्भवः पुरुषार्थाया एव न

हिंस्यादितिप्रतिषेधात् । तथाहि न हिंस्यादिति निषेध्याधीननिरूपण तया यदर्थं निषेध्य तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते, इत्यादि । एव हि विहिताया अपि हिंसाया दु खफलत्व, यदि विधिनिषेधयोरेकविषयत्व तदेव नास्तीत्याह–पुरुषार्थाया एवेति । क्रत्वर्थो हि प्रतिषेध क्रत्वर्था हिंसा प्रतिषेधेऽत्त्वेन क्रत्वर्थ स्यात्तत्त्व नास्तीति वदिष्यन्विधिनिषेध योरेकार्थतामाह तथाहीति । इति कल्पतरु ।

एव च न हिंस्यादिति निषेधशास्त्र लिङर्थभावनाद्वारा शीघ्र कर्तुरे वोपस्थितत्वादस्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेन क्रतो प्रकरणादिनोप स्थित्यसभवात्पुरुषार्थहिंसाया एव निषेधबोधकमिति क्रत्वर्थहिंसाया अ- दुष्टत्वमव्याहतमेव। अत एव वाचस्पतिमिश्रैस्सगरतु स, अपवाद — अग्नीषोमीय पशुमालभेतेति भाष्यस्याऽऽशय "अयमेवार्थ उत्सर्गापवाद- कथनेनोपलक्षित " इति ग्रन्थेनोक्ताधि। इद च भामतीवाक्य कल्पतरुका- रेणेत्थमवताय व्याख्यायि–अत्र भाष्यकारैर्न हिंस्यादित्युत्सर्ग, अग्नी- षोमीयमालभेतेत्यपवाद इत्युक्त तन्युक्तम् । विशेषविधिविहितस्या- र्थस्य सामान्यविधिनाऽपि विषयीकार हि उत्सर्गापवादन्याय –यथा– आहवनीये जुहोति पदे जुहोतीति । होममात्रस्याऽऽहवनीयान्वयवि- धिना पदहोमस्यापि विषयीकारे पदहोमान्वयविशेषविधिना बाधात्त- दितरपरत्व सामान्यशास्त्रस्य अत्र तु वर्णितेन न्यायेन निषेधस्योत्प- त्तिसमय एव पुरुषार्थहिंसाविषयकत्वात्क्रत्वर्थहिंसानुप्रवेश इत्याश- ङ्क्याऽऽह–अयमेवार्थ इति। एकस्य विशेषविधेः स्वविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन च विनियोगे विनियोगासामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थहिंसासु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसानिषेधविषयत्व तत्राऽनिषेधरान्तरानुप्रवेशि- त्वेन सापेक्षत्व स्यादिति यो विषयनिष्कर्ष कृतोऽयमेवाविशेषप्रवृत्तत्वे- नावभासमानशास्त्रस्य विशेषत्याजनलक्षणगुणसाम्यादुत्सर्गापवाद इत्युक्त इत्यर्थ इति । एव च न हिंस्यादित्यत्र सर्वज्ञवाचस्पत्यमलान- न्दयो पुरुषार्थहिंसाया एव निषेध क्रत्वर्थहिंसाया निषेधविषयत्वप्र- सक्तिरपि नास्तीत्यभिप्राय स्पष्टमवगम्यते । ननु मरणोद्देश्यकमरणो- पधायकव्यापारत्वस्यैव हिंसिधातुप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेतादृशप्रवृत्तिनिमि- त्तस्य यागीयहिंसायामप्यविशेषात्तस्या अपि न हिंस्यादिति वाक्यस्थ- हिंसिधातुना परामर्शनीयत्वाद्धिंस्यादित्याख्यातोपात्तभावनाद्वारा कर्तु- रेव प्रथमत उपस्थितत्वेऽपि प्रकृत हिंसाया उद्देश्यत्वेन तत्र

विशेषणत्वेन सम्बन्धासम्भवात् तथाऽपि तत्र सम्बन्धाङ्गीकारे आहवनीयवाक्यस्थजुहोतिनाऽपि तत्रत्याहवनीयपदोपस्थापितस्य जुहोत्यर्थहोमविशेषणत्वेनान्वयावश्यम्भावेन पुरुषार्थहोमेनानावेवानुवाद्यत्वसम्भवाज्ज्योतिष्टोमक्रत्वर्थहोमस्य तेनानुपयोगेनाहवनीयपदवाक्ययोः क्रत्वर्थपदार्थत्वाभावस्य तान्त्रिकसम्मतस्य प्रत्युद्धारप्रसङ्गात् नाग्निहोत्रोहोमादीनां क्रत्वर्थानामाहवनीयसिद्धिप्रसङ्गाच्च न। नवलाढीसन्निधिप्रत्यासत्त्याऽपि पुरुषार्थोद्देश्यविशेषणत्वाङ्गीकारासम्भवात्क्रत्वर्थप्रतीयोगिकनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति नियमस्यापि क्रत्वर्थमलवद्वास पत्नीसंवादादिप्रतियोगिकपुरुषार्थनिषेधान्तर्भावेण व्यभिचारान्न हिंस्यादित्यत्र क्रत्वर्थहिंसाया अपि निषेधविषयत्वादनिष्टसाधनत्वं सम्भवत्येवेति चेन्नैवम्। न हिंस्यादितिनिषेधेनोदित उभाभ्यामपि अवश्य व्यावर्तनीयानां मरणान्तप्रायश्चित्ताभिद्रुतहननादीनां व्यावर्तनात् निषेधस्यानुपस्थितिनिर्धरणे .... स्वविशेषणतयाऽन्यथकत्वात्तन्यायोपपन्नायाः ... अनिष्टसाधनत्वं कथमपि न सम्भवतीत्यपरिहितम्। ... च—

> यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा।
> यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥
> या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे।
> अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ॥

इतिमनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकनिन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिवाक्यस्य यथाश्रुतनाया स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थे सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्वं बहिरप्लुप्ताया अपि विधितात्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्, अत एवान्यत्र हिंसा चतुर्विधानत, इत्यभिधानेन हिंसैव पापजनिकोक्ता। श्रुतिरपि 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्याह। तीर्थं यज्ञभूमी। शास्त्रवदेतिकालाद्भेऽ। अत एव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिद्रुतहननोचितदण्डादिहननादीनां न पापजनकत्वं शुद्धार्थविहितमण्डं तत्त्यायुक्तत्वात्, न दोषो हिंसायामाहवे, इत्युक्तेश्चोरान्यवधे राज्ञो दोषश्रवणाच्च। तस्मादविहितहिंसाविषयोऽयं निषेधः। अविहिता चानुपस्थितप्रायश्चित्ता हिंसा। एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम्।

मनुवचनेऽवध इत्यत्रानुस्वारात्मकयोनिवदलार्थे * नञः सत्त्वात् । अन्यथा घटोऽघट इतिवदन्यथाबोधकत्वेनावधपदस्य पापजनकत्वलक्षणापत्तेः । यज्ञानुपक्रम्य—

' अहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना परा ।

इति ब्रह्मवैवर्तप्रथमखण्ड उक्ततया च मदुक्तार्थस्यौचित्यात् । परमत्वं च पापाजनकत्वेनान्याल्पीयसा प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्तत्र न दोषः । पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन कर्तव्यतायाः सत्त्वात् यथा यागजन्यस्वर्गात्प्रथममेवाल्पस्य यागविषयेऽप्यल्पत्वबोधनात् । एवं च न तद्धत्वेन विधेः स्वविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वमिति तन्नतीव मन्दम् । मनुस्मृतिपद्यस्थावधपदघटकनञोऽनुस्वारात्मकयोनिवदल्पार्थकत्वं न तु पापजनकत्वार्थकता । तथा सति लक्षणापत्तेरिति वदतस्तत्रभवतोऽल्पार्थकत्वे लक्षणा नास्तीति खलु अभिप्रायः प्रतीयते । तत्तु न युज्यते । अल्पार्थकत्वेऽपि लक्षणाया अशक्यनिवारणत्वात् । नह्यल्पत्वे नञः शक्तिः । तदन्याभावत्वावच्छिन्नमात्रशक्तत्वात् । अल्पत्वावच्छिन्नेऽपि शक्तत्वे हर्यादिपदवन्नानार्थकत्वमापद्येत । अन्यथा गतौ तत्स्वीकारो नोचितः । किं च व्याकरणेन भवताऽपि अल्पत्वावच्छिन्ने शक्तिर्नेष्यते । यतस्त्वया नञर्थवादे यद्वा नञ्, समभिव्याहृतपदादिशब्दानामारोपितप्रवृत्तिनिमित्तबोधकत्वे तात्पर्यग्राहकः, यथा सिंहो माणवक इत्यादौ माणवकादिपदानि । सिंहादिपदस्याऽऽरोपितसिंहत्वबोधकत्वेऽनुस्वारात्मकयोन्यादावपि अल्पत्वाद्विनोदराभावमारोप्य नञ्समभिव्याहारादारोपितोदराद्युद्धया तन्मूलाल्पत्वादौ विश्रमः । अद्विज इत्यादौ च तद्भेदमूलकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति भेदे विश्रान्तिः । अधर्म इत्यादौ च विरोधिनि आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वे तु तस्य ब्राह्मणादिपदशक्येऽनारोपितत्वादन्वयवतिन सम्बन्धो दुरुपपादः । तस्य

---

* तदुक्तं हरिणा—तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इति । तत्सादृश्यम्—यज्ञेऽनश्वोऽयमित्यादौ । अभावः—गृहे घटो नास्तीत्यत्र । तदन्यत्वम्—अमनुष्यः प्राणिनमानयेत्यादौ । तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्या । अत्रोदरस्थानेऽनुदरस्याल्पत्वं गम्यते । अप्राशस्त्यम्—अब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगे । विरोधः—असुरोऽधर्म इति प्रयोगे । इत्युदाहरणानि बोध्यानि ।

प्रसिद्धार्थपरित्यागोऽप्रसिद्धार्थपरिग्रह इत्युभय द्योतककृत्यमिति नञ्-सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाषितम् । एव च यथाऽनुदरा कन्येत्यादाव-ल्पत्वप्रत्यक्षाविषयत्वादिना प्रथमत एवोदराभावमारोप्य नञ्समभि-व्याहारे सति यथाऽऽरोपितोदरबुद्धयाऽल्पत्वादौ विश्रम कथ्यते, तथैवावध इत्यादिस्थलेऽपि पापाजनकत्वनिमित्तेन वस्तुतो वधत्व-वति वधत्वाभावमारोप्य नञ्समभिव्याहार आरोपितवधत्व बुद्धया पापाजनकत्वे विश्रम कथ्यताम् । नह्यल्पत्व एव विश्रम इति नियन्तु शक्यते । अद्विजोऽधर्म इत्यादौ भेदे विरोधिनि च विश्रान्ते-रत्वयैव कथितत्वात् । एव चावध इत्यत्र नञः पापाजनकत्वार्थकत्वे लक्षणाऽल्पार्थकत्वे न लक्षणादोष इति यदत्रोच्यते तत्पूर्वत्वदीयग्रन्थे-नैव विरुद्धमिति न किंचिदेतत् । अत एव पापाजनकत्वावच्छिन्नबोध-कत्वस्वीकाराद्घटोऽघट इतिवच्छाब्दबोधाजनकत्वदोषोऽपि नास्तीत्य-वधेयम् । अत एव कुल्लूकभट्टेन

' यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम् ।
वृथा पशुघ्न प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ' ॥

इतिपूर्ववाक्यस्य देवताद्युद्देशमन्तरेणाऽऽत्मार्थं य पशून्हन्ति स वृथा प-शुघ्नो मृत सन्यावत्सख्यानि पशुरोमाणि तावत्सख्याभूत जन्मनि जन्मनि मारण प्राप्नोति तस्माद्वृथा पशु न हन्यात्, इति विवरण कृत्वा यज्ञार्थे तु पशुवधे न दोष इत्याह—यज्ञार्थं पशव इति, इत्यनेन ग्रन्थेनैव पद्य-मवतार्य यज्ञसिद्धयर्थं प्रजापतिनाऽऽत्मनैव, आदरेण पशव सृष्टा, यज्ञ-श्चास्य भूत्यै—हुतिरिति न्यायेन सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थस्तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव वधजन्यदोषाभावादिति व्याख्यातम् । एव तेनैव महा पण्डितेन कुल्लूकभट्टेन कथ तर्हि याज्ञिकी देशादिषु हिसा नाधर्मा-येत्यत आह—या वेदविहितेति । इत्यनेन ग्रन्थेन ' या वेदविहिता हिंसा ' इत्यादिपद्य पाठयित्वा या श्रुतिविहितकर्मविशेषदेशकालादि-निमित्ता, अस्मिञ्जगति स्थावरजङ्गमात्मनि अहिंसामेव ता जानीयात् । हिंसाजन्याधर्मविरहात् । देशप्रमुहननमधर्मे प्राणिहननत्वाद्ब्राह्मणहन-नवत्, इत्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृतब्रा-ह्मणहननस्यापि अधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ यस्मान्नान्यप्रमाणको धर्मो वेदादेव निश्शेषेण प्रकाशता गत इति विवृ-

तम् । किं च सामान्यतः पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेऽपि विशिष्य यागीयहिंसायास्तादृशोपदेशो नास्ति । पूर्वोक्तयुक्त्या सामान्योपदेशस्य विहितहिंसातिरिक्तपरत्वं च सम्भवतीति पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेनेत्यादिकमपास्तम् । अपि च नास्माभिर्मनुस्मृतिवाक्यं वर्तत इति तद्बलात्सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वमतिक्षेपकत्वकल्पनेन निषेधवाक्यस्य तदतिरिक्तपरत्वमुच्यते, अपि तु पूर्वोक्तरीत्या स्मृतिवाक्यज्ञानात्पूर्वमेव विधिनिषेधशास्त्रयोः सामान्यविशेषभावावगमाद्धिंसाविध्यात्मकविशेषशास्त्रमहिम्नैव सामान्यनिषेधशास्त्रस्य यागीयहिंसातिरिक्तहिंसानिषेधपरत्वमभ्युपगम्यते परन्तु तदनुपोद्बलकतया शिष्टानां वचनमाद्रियते । स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थकल्पने विरोधाधिकरणसिद्धान्तो दत्ताञ्जलिः स्यात् । प्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधे स्मृत्यनुगृहीता श्रुतिः प्रबलेति कथ्यते । तस्मात्, एवं च, न तद्बलेन विधेः स्वविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वमित्यादि अपास्तम्, यदपि अत एव गीतायां 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इत्यादिना जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम् । तथा—

> 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
> धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ' ॥
> इत्युपक्रम्य
> 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
> ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ' ॥

इत्यनेन विहितेऽपि युद्धे पापं वदतोऽतादृशस्य यज्ञेऽपि तदुक्तमायमेवेति, तदपि पूर्वापरग्रन्थानवलोकननिबन्धनमेव । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीत्यादिकं यथा कयाचिद्विधया प्रशंसाप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तम्, न तु वस्तुतोऽपि तत्र तादृशी विधाऽपेक्ष्यते । यदि वस्तुतोऽपि जपयज्ञस्येतरयज्ञापेक्षया हिंसाप्रयुक्तदोषाभाववत्त्वेनोत्कर्षो विवक्ष्येत तर्हि भगवतेदमेव कर्तव्यमित्युपदिश्येत न तु प्रत्यवायजनकीभूतहिंसाबहुलः सङ्ग्रामः । उपदिश्यते चात्र—

> 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ' ।

इत्यादिना । एवं नैवं पापमवाप्स्यसीत्यत्र फलकामनां त्यक्त्वा युध्यमानो गुरुब्राह्मणवधनिमित्तं पापं न प्राप्स्यसीति व्याख्याने हतो

वा प्राप्स्यसि स्वर्गमिति पूर्वश्लोके फलकामनाप्रयुक्तयुद्धकर्तव्यताप्रश्ने गुर्वादिवधप्रयुक्तपापमस्तीत्युद्भावितं स्यात्। न च वाच्यं पूर्वस्मिन्प्रश्ने स्वर्गादिफलकीर्तनमानुषङ्गिकफलोक्तिमात्रम्। न तु फलकामनाप्रयुक्तयुद्धोपदेश इति। सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, इति श्रवणेऽपि यत्फलकामनया कर्मानुष्ठानं तदेव फलं तस्मिन्प्रयोग इति योगसिद्ध्यधिकरणे व्यवस्थापिततया कामनां विना स्वर्गस्याऽऽनुषङ्गिकत्वायोगात्। न च तथाऽपि हतो वा जित्वा वेति नार्जुनोद्देशेनोक्तं तस्य जयापजयाभिसन्धिशून्यत्वादिति वाच्यम्। यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनोक्त्या मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा। युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नानिति भगवदुक्त्या च तस्य जयाभिसन्धिप्रदर्शनात्। तस्मात्सकामत्वपक्षे युद्धानुष्ठानप्रकारः पूर्वश्लोके वर्णितः। मुमुक्षुत्वपक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिञ्श्लोके वर्णितः। मुमुक्षुत्वपक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिञ्श्लोक इत्येव व्याख्येयम्। यत्तु न चापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपखानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फलान्तरं चेति भाष्ये पस्पशायामुक्तम्। कूपखानकस्तत्खननजन्यया मृदा लिप्तः ततो जलं लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते तेन न्यायेन यज्ञजधर्मेण तत्पापनाशः फलान्तरलाभश्चेति न दोष इति वाच्यम्। अपशब्दज्ञानादधर्मस्यावाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कल्प्यमानस्य निरवलम्बत्वात्। उत्कृष्टेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशोऽपि न हिंस्यादिनिवचनजनितपापस्य तेन धर्मेण वचनं विना नाशायोगात् क्रगतावाक्याच्चेति तन्मन्दम्। अनुक्तोत्तरत्वात्। अस्माभिरनुक्तं खलु भवानुक्तवदापाद्योत्तरयितुं प्रयतते। नह्यस्माभिरपशब्दज्ञानादधर्मोत्पादवद्यागीयहिंसातः कदाऽप्यधर्मोत्पत्तिरिष्यते किंतु तस्य कदाऽप्यनिषिद्धत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवत्केवलधर्मार्थत्वमेवाभ्युपगम्यते। अस्य निषधप्रतियोगिता स्वप्नेऽपि यथा नास्ति तथाऽस्माभिः सविस्तरं पूर्वमुपपादितम्। एवं च कूपखानकन्यायेनाभ्युपगतं सुशब्दज्ञानजधर्मप्रयुक्तमपशब्दज्ञानजन्याधर्मनाशं दृष्टान्तीकृत्य साधितं ज्योतिष्टोमादिजधर्मप्रयुक्तं क्रत्वर्थहिंसाजन्याधर्मनाशं सिद्धान्त्यभिमतत्वेनाऽऽपाद्य, अनन्तरं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकं तत्खण्डनप्रस्थाने कलकलमात्रं त्वयैवानुमोदनीयम्। उक्तगीतावाक्याच्चेति यदवादि स च हेत्वाभास एव। यद्युक्तगीतावाक्यं भवदभिमतमर्थमबोधयिष्यत् तर्हि समीचीनहेतुभावमगमिष्यत्। तस्य वाक्यस्यार्थ-

पूर्वमेवा भाभिरन्यथापपादित । तस्मादि हेतुभाव न प्रतिपद्यत एवे-त्यलम्। यदपि अत्र एवेन्द्रादे, शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमये रावणम-हिषासुरादिभ्यो दु खप्राप्ता श्रुतिपुराणादिपूपवर्णिता यज्ञान्तर्गतहिंसादि-जन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वादिति तत्तु आवि-वेकिव्यवहारसमम्। यत कर्म तावत्त्रिविध भवति सचित प्रारब्धमा-गामि चेति। तत्र प्रारब्धस्योपभोगेनैव क्षय इति सर्वेषा तान्त्रिकाणा सम्प्रतिपत्ति । प्रारब्ध नाम मरणकाल उद्बोधकविशेषमहिम्ना फलदानव्यग्रता यत्कर्म प्राप्नोति तदेव। तदा यत्कर्मफलदानाया भिन्यक्त भवति तदाना तत्कर्मनान्तरीयकत्कर्मान्तरमपि फलदानव्यग्रता प्राप्नोतीति न नियमोऽस्ति न वा पुण्य कर्म फलदानायोन्मुख भवति चेत्तन्नान्तरीयकत्वेन पाप कर्म फलदानव्यग्र भवतीति नियम.। येनेन्द्रादीना शताश्वमेधादिफलभवस्वर्गादिभोगसमये दु खप्राप्ताया अपि सजातत्वेन तदन्यथानुपपत्तिप्रकल्प्यमानफलोन्मुख यवदृष्टकर्म तादृशाश्व-मेधान्तर्गतहिंसारूपमेव वक्तव्यमिति हिंसाया दुष्टताऽव्याहता भवेत्। किंतु पुण्यस्याभिव्यक्तिकाले तन्नोद्बोधकविशेषमहिम्ना तन्नान्तरीयक-मन्यद्वा पाप कर्मोपात्तमिति येन स्वफलदुःखवान्यथानुपपत्त्या प्रकल्पनी-यम्। एव च यागार्थ हिंसाया उभयासप्रतिपन्नत्वादभयसप्रतिप-न्नदुष्टतास्मन्यदेव पापकर्म तत्ता प्रारब्धफलकमिति वक्तु शक्यत्वादि-न्द्रादि दु खप्राप्त्युभयथा न यागीयहिंसादुष्टतासाधकं भवितुमर्हतीत्यवधे-यम्। एतेन 'एतेना वर नामि यज्ञनाम' वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधोऽ वर इति निरुक्तमपि इति तद्भाष्यमपि व्याख्यात नञोऽल्पार्थकत्वात्। अत एव तस्मादभ्युदयेऽगाि इत्युपपद्यत इति तद्भाष्य उपसहृतम्, इति परास्तम। नञोऽल्पार्थवाचित्वे मुख्या वृत्तिर्नास्तीति पूर्वमेव बहु प्रपञ्चितम्। अत एवेत्याद्यपि असगतम्। तथाहि तत्रभवान्प्राज्ञमन्यस्तस्मा-त्पशुजनकहिंसाप्रोपपितत्वेन ज्योतिष्टोमादि क्रतोर्हिंसत्वादहिंसत्वासभ-वेऽपि स्वर्गादिरूपाभ्युदयसपन्नाद्धाणयाहिंसत्वमुपपद्यत इत्यर्थक तस्मा-दभ्युदययोगार्हो ह्यध्वर इति भाष्यवाक्यमित्यभिप्रैति। नाय साधुरभिप्राय। लोके हिंसाया दुष्टत्वेऽपि क्रत्वर्थहिंसाया विहितत्वनानिष्टामिश्रितेष्टज-नकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्। तादृशहिंसायुक्तयागस्यापि हिंसत्वाभावाद-हिंसत्व प्रस्तुत उपपद्यत इत्येवरूपस्यार्थस्य स्वरसतस्तद्वाक्यात्प्रतीय-मानत्वात्। यत्तु, उक्त च 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृ-

तिरिति, इति तत्तु असबद्धप्रलापित्वमात्मन. प्रख्यापयति । तथाहि-इदं वाक्य भवत. कथ यागीयहिंसादुष्टत्वे साधक भवति । नत्वत्र यागीयहिंसादुष्टत्वप्रतीतिगन्धोऽप्यरित । अत्र तु स्वर्गल्लोके वसतोऽपि स्वर्गस्य कर्मजन्यफलत्वात्कर्मणश्च कालपरिच्छिन्नफलजनकत्वरवाभाव्यात्किचित्काल फलभोगानन्तर मर्त्यलोके पतनावश्यभावात्तरयात्यान्तिकसुखप्राप्तिर्नास्तीति खलु रफुट प्रतीयते । निर्वृतिशब्दरयाऽऽत्यन्तिकसुखे प्रसिद्धत्वात् । नह्येतावता यागीयहिंसादुष्टता प्रतीयते । अदुष्टत्ववादिभिरस्माभिरपि हिंसायुक्तयज्ञरय निर्वृतिजनकत्व नाभ्युपगम्यते । किंतु नश्वरफलजनकत्वमेवाभ्युपगम्यते । न च यागीयहिंसाया दुष्टत्वादेव तत्फलरय क्षयिष्णुता । अन्यथाऽऽत्यन्तिकत्व सभवेदिति वाच्यम् । तथा सति अदुष्टत्वेनोभयवादिसंप्रतिपन्नाना जपयज्ञपाकय ज्ञादीना नित्यमोक्षफलजनकत्वापातेन ज्ञानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नहि प्रामाणिका सत्पुरुषा ज्ञानमन्तरा पूर्वोक्तकर्मभिर्मोक्षाख्य फल सभवतीत्यभ्युपगच्छन्ति । अतो ज्ञानादेव केवलादात्यन्तिक निर्वृत्यपरपर्याय सुख न तु कर्मण इति ज्ञानप्रशसार्थमिद वाक्य प्रावर्तत न तु भवदभिमतयागीयहिंसादुष्टताबोधनार्थमित्यलम् । यत्तु अहिंसन्सर्वेति श्रुतिस्त्ववैधहिंसात्यागस्येष्टसाधनत्व वै याश्च न तत्त्वमाह न तु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम् । हिंसाविधयोऽपि हिंसाया. स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्न त्वनर्थहेतुतामतिक्षेपमपि । अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात् । तदुक्त योगसूत्रभाष्ये यदि कथंचित्पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तदा तत्र सुखप्राप्तावपि अल्पायुर्भवेदिति । तत्र श्रुतिस्मृत्योर्बलाबलानभिज्ञत्वेनाऽऽत्मनो मूर्खतामावेदयति । हिंसाविधीना स्वविधेये प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमनिष्टसाधनत्वात्समानाधिकरणेष्टसाधनत्वपर्यवसायिबलवदिष्टसाधनत्वबोधनमावश्यकमिति पूर्वमुक्त न विस्मर्तव्यम् । पातञ्जलस्मृत्यनुसारेण यदि श्रुतिवाक्य नीयते तर्हि श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिरेव प्रबला, इत्येतादृशार्थव्यवस्थापकविरोधाधिकरण दत्ताञ्जलितामियात । यदि पातञ्जलस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गभिया श्रुतेरेतादृशार्थपरत्व कल्प्यते तर्हि यागीयहिंसादुष्टत्वाभावबोधकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गभिया तादृशार्थपरत्वमपि कल्पनीयमापतेत् । नहि पतञ्जलेरेव सर्वज्ञत्वात्तदीयस्मृतेरेव प्रामाण्यात्तदनुसारेणैव वेदवाक्य नेय न तु तदन्येषामसर्वज्ञत्वात्तदीयस्मृतीनामप्रामाण्यात्तदनुसारेण वेदवाक्य

नेतु शक्यत इति कश्चित्प्रामाणिकोऽभ्युपगच्छति। एतादृशविषयचर्चा 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्' इत्यस्मिन्नधिकरणे नितरामकारि भगवत्पादैः। किंच पातञ्जलमतस्यैव वेदबाह्यत्वं भगवता बादरायणेन 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इत्यनेन व्यक्ततममुद्घाटीत्यलम्। वस्तु अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जानन्नातिहिंसाया प्रायश्चित्तस्मरणमिति, इति। तथा च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्—

> क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तून्वधीर्मृगयादिभिः।
> समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः॥ इति।

आदिना युद्धम्। मार्कण्डेयेऽपि—

> 'तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसंनिधिम्।
> त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसंनिभम्'॥ इति।

किंपाको निम्ब, इन्द्रवारुणीत्यपरे, इति तत्तुच्छम्। न हि युधिष्ठिरादीनां युद्धप्रयुक्तपापनिवारणार्थं विशिष्य प्रायश्चित्तानुष्ठानं कुत्रापि स्मृतम्। राजसूयानुष्ठानं तु प्रायश्चित्तानुष्ठानरूपं भवितुं नार्हति राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रुत्या राजसूयस्य स्वाराज्यफलकत्वबोधनात्। तस्य युद्धात्पूर्वं कृतत्वाच्च। भागवतमार्कण्डेयपुराणयोः कर्मनिन्दा च नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन विधेयप्रशंसार्थं प्रवृत्ता न तु वस्तुतः कर्मणो निन्द्यत्वबुद्ध्या। प्रकृते भागवते कर्मनिन्दया भक्तिप्रशंसैव विवक्षिता न तु कर्मनिन्दायामपि तात्पर्यम्। श्रुतावपि एवं बहुषु स्थलेषु दृश्यते। तथाहि 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्' इत्यादिनोदितानुदितहोमयोरुभयोरपि निन्दा प्रतीयते, तावतोभयमपि निन्द्यमिति नाभ्युपगम्यते किंतूदितनिन्दयाऽनुदितहोमः प्रशस्तोऽनुदितनिन्दयोदितहोमः प्रशस्त इत्येवाभ्युपगम्यते। मार्कण्डेयपुराणस्थवाक्यस्यापि एवमेवाभिप्रायो द्रष्टव्य इति। यदपि मोक्षधर्मे भारतेऽपि पितापुत्रसंवादे—

> तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि।
> त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक्प्रतिभाति मे॥

तथा केनचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृत उक्तम्—

‘तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुत्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥

इति । यज्ञियाऽपि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः । एवं चोपधे यज्ञ एव सात्त्विकब्राह्मणव्याधिकार ।

‘ नमो ब्राह्मण यज्ञाय ये च यज्ञविदो जना ।
त्रयज्ञ ब्राह्मणा हित्वा स्वाध्यायमिहाऽऽस्थिता ॥
यदेव सुकृत हव्य तेन तुष्यन्ति देवता ।
नमस्कारेण हविषा त्वा यायरोपस्तता ’॥

इति वनपर्वणि जाजलिसवादे उक्ते ।

‘ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैः परे ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ॥
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्यथा ’॥

इति हिंसायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वक

‘ विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मण ।
पायसं सुमनोभिश्च तस्यापि यजन स्मृतम् ’॥

इति मोक्षधर्मेषु विचिख्नुवाक्याच्च। सा यथा पापाय तथा वेदान्तगैनाऽपीति तदर्थ । नास्तिकैरिति करणे तृतीया । तैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत् । विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता जानन्तीत्यर्थ । अत एव सर्वयागेषु ब्राह्मणाना पायसपुष्पैरेव तत्तद्यागकल्पनेत्यर्थ इति, तत्तु भारतवाक्यतात्पर्यानभिज्ञतामूलकम् । यतो यथा मुण्डकोपनिषत्सु प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्मेत्यादिना यज्ञनिन्दा वस्तुतो यज्ञस्य निन्द्यत्वबुद्ध्या न क्रियते किंतु कर्ममार्गनिर्वेदसंपादनद्वारा ज्ञानमार्गे प्रवर्तनार्थमित्युच्यते तथैव शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे विद्यमानवाक्ये क्रियमाणा यज्ञनिन्दा वस्तुतो न यज्ञाना निन्द्यत्वबोधनार्थं किंतु तत्र वैराग्यसंपादनद्वारा शान्तिप्रसाधनार्थम् । अत एव शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे एतेषा वाक्याना पठनम् । अत एव नीलकण्ठसूरिणा भारत-

भावदीपे नास्तिकैरिति संशयात्मभिरिति च पर्य्योनास्ति ब्रह्मेति यद् द्वि, आत्मा देहोऽन्यो वाऽन्योऽपि कर्ता, अकर्ता वा, अकर्ताऽपि एकोऽनेको वा, एकोऽपि सज्ञानसङ्गो वा, इत्यादिरूप संशयस्त-द्वानात्मा चित्त येषा तैरिति यथाक्रम विवरण कृतम्। एव चाज्ञानिना कर्म विहितमिति सिद्ध भवतीति नास्तिकैरिति पद नास्तिकानुदिश्योवि स्वयेव व्याख्यातत्वाद्ब्रह्मास्तित्वाद्यज्ञानवन्त एव कर्मसु अधिकृता इत्येवास्माकमपि सिद्धान्त। किं च कामकाराद्धिंसन्ति, इत्यत्र कामकारपद नीलकण्ठेन मतखण्डितेनेत्यमाक्षेपसमाधानपूर्वक व्याख्यातम्। तथाहि ननु वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, प्रतिसंवत्सर सोम, इति श्रुतिस्मृतिभ्या नित्यत्वेन विहितेषु ज्योतिष्टोमादिषु विहित पश्वा-लम्भ कथ कामकारात्स्यात्, जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य इत्यृणश्रुतेश्च, अन-धीत्यानिष्ट्वा प्रजामनुत्पाद्य च कथमनृणो वा स्यात्, अनाहिताग्निताया-श्चोपपातकेषु स्मरणात्,कृताधानस्य समर्थस्य क्रत्वनारम्भो वा कथं स्यात्, इति चेन्न। गार्हस्थ्यस्यैव कामकारत्वे तन्मूलकानामाधानादीनामपि तथात्वात्। जायमानो वा इत्यत्रापि नोत्पद्यमान इत्यर्थ किंतु गृहस्थाऽ-धिकारी सन्पद्यमान इति व्याख्येयम्, इत्यनेन समाधानवाक्येन गृहस्थाश्रमस्य रागप्रयुक्तत्वात्तन्मूलककर्मणामपि रागप्रयुक्तत्व कथित न तु कलञ्जभक्षणादिवद्विहितत्वाभावेन केवलरागाधीनत्वेन रागप्रयुक्त त्वमभ्युपगामि। तस्मान्नैष्ठिकब्रह्मचारितया गुरुकुले वास आहोस्वि द्ब्रह्मचर्यानन्तरमेव मोक्षाश्रमस्वीकार उत्कृष्ट इति नीलकण्ठाभिप्राय, प्रतीयते। अथ साधुरेवा यवसाय। न चैतावता हिंसायुक्तकर्मणो दुष्टत्व सिद्ध भवति। किं चात्रत्वर्थ तत्प्रदर्शितिमिदेनोरितिकैः परे, इत्यादिश्लोकघटितोऽध्यायो नीलकण्ठेनाऽऽदावेवेत्थमवतारित। एव तुलाधारवाक्यैरहिंसात्मकस्य धर्मस्य श्रेष्ठ्यमुपपाद्य तस्यैव स्तुतये हिंसात्मके धर्मे निन्दत्याह यायिनामुखेनाऽपीत्यादिना। अनेन पात निकावाक्येन नहि निन्दान्यायेनात्र क्रियमाणा हिंसायुक्तयज्ञनिन्दाऽ-हिंसात्मकधर्मस्य स्तुत्यर्थं प्रवृत्ता न तु वस्तुतो हिंसायुक्तकर्मणो निन्द्य-त्वबुद्ध्या, इत्यर्थ स्पष्ट प्रतीयते। एव चेमानि भारतवाक्यानि हिंसा युक्तयज्ञस्य दुष्टत्वे न प्रमाणानीत्यलम्। यत्तु तैत्तिरीयश्रुतावपि परा-ञ्चवर्ततेऽ वर्धु पशोः सज्ञप्यमानादित्युक्त तत्र पापसत्त्व एव हि तत.

परागावर्तनं युक्तं नान्यथा । स्निग्ध इव वा एष प्रेव स्निग्धते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्र्यहं वा यामगीयीतेति श्रुत्या प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । साऽपि पापसत्त्व एव युक्त इति । तत्तु श्रुतिना पर्यालोचनेनैवमेव । यतो यदि अ वर्यो पापसम्भवभिया परागावर्तनं तर्हि प्रतिप्रस्थातुरपि पापभीरुतासम्भवात्परागावर्तनं युक्तम् । किं चाङ्गभूतसञ्ज्ञपनस्य यागवेदिकस्पर्शेऽर्थवादा वर्ण्यन्तेमिति सम्भवः यथा नियमेना दयुणा कर्तव्यत्वात्पापभीरुतया तत्र परावर्तने तस्य लोपेन क्रतुवैगुण्यापत्ति । अपिचैवमेवाध्वर्युमसञ्ज्ञानामवर्युकर्तृकाणां जमा पश्चात्ता सम्यगाम्नायासभीरुतया तेभ्योऽपि परावर्तनं कुतो नोक्तम् । किं चाऽऽविजामृतक्तपापशरीरायासाप्तिप्रमाणविगणय्य द्रव्यलोभेनाऽऽर्त्विज्ये प्रवर्तमान ऋत्विक्कामार्थराः स्वावश्यकर्तव्यात्पापार्थात्पापभीरुतया निवर्तेत । श्रुतिश्च कथं निवर्तनस्य पापमूलकत्वं वदेत् । वदन्ती कथं प्रमाणं भवेत् । तस्मात्तेन तदानीम वर्युणा सञ्ज्ञपनं सर्वथा कर्तुमशक्यं तादृशं किंचिद्वक्तव्यम् । स च सञ्ज्ञप्तिहोमो भवितुमर्हति । तस्य विशिष्य तदानीम वर्युकर्तव्यत्वेन विहितत्वात्तदानीं तस्य करणं सञ्ज्ञपनं च कर्तुमशक्यत्वात्सञ्ज्ञपनकाले निवर्तनं युक्तमेव । सञ्ज्ञपनस्याप्यङ्गत्वात्, तत्र विना कारणं परित्युक्तमशक्यत्वात्, तदीयेन प्रतिप्रस्थात्रा तन्नियत तस्मात्परावर्तनस्य पापमयोज्यत्वं न सिध्यतीति । स्निग्ध इव वा एष प्रेव स्निग्धत इत्युक्तवाक्येन यत्प्रायश्चित्तमुक्तं स्थले तत्र याजनसामान्यप्रतिग्रहसामान्ययोर्न भवति । किंतु जया-पयाजननिषिद्धस्य प्रतिग्रहस्य । तत्तु असमत्सम्प्रतिपन्नमेव । सायणाचार्येण तत्रैव व्याख्यातम् । तथाहि य पमानस्य यमापद्रहितोऽपि द्रव्यलोभात्यज्य याजयति निषिद्धं ह य वा परिगृह्णाति स एवमानिह लोके स्निग्ध इव कीतिस्य एव भवति । अतो एवायमाऽप्य मेव धनिकोऽपि राजद्रव्यलाभान्न्याय करोति, इति लोके नना त निन्दन्ति । तर्हि मिथ लोके रिक्तत्वम् । तथा प्रेव स्निग्धत परलोके प्रकर्षेण रिक्त इव भवति पुण्यलाभाभाव एव रिक्तत्वं याजनप्रतिग्रहयोर्जीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगतत्वान्निषिद्धयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यम् । अतो द्रव्यलोभाद्याजयित्वा प्रतिगृह्य वा भोजनरहितस्त्रिवारस्त्रात्मारूप वेद जपेदिति । किंतु प्रायश्चित्तोपदेशमात्रेण पापमस्तीत्येव मायते न तु सम्प्रयुक्तपापमस्तीति । तथा सति प्रतिग्रहकर्मणि

हिंसासम्बन्धाभावात्तत्र प्रायश्चित्तोपदेशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादत्र प्रायश्चित्तोपदेशो यागीयहिंसायाः पापजनकत्वे साधको भवितुं नार्हतीत्यलम् । एतेन—एतेनोक्तप्रमाणाभ्यां पशुचातुर्मास्यस्तावकान्येवेत्यपास्तम् । सत्रमहापशुहिंसामिति विधिरेवास्ये प्रवणाश्चेत्यपास्तम् । अपशुचातुर्मास्यस्य स्वर्गविषाणाद्यमानत्वात् उन्मत्तेनापि तथा प्रजल्पितत्वे नोक्तपशुलम्भकात्मसवकर्मा इत्यादिवाक्यस्य यान्यपरत्वेन न्यायप्राप्तत्वात्तस्य प्रकृते हेतुत्वासम्भवाच्चेति । यत्तु हिंसाप्रधाना नित्यत्वोक्तिरपि मांसभक्षणाभिरागानां प्रलोभनमात्रं प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या । अत एव भागवते—

'मुन्यन्नैस्तु परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया' ।

इत्युपक्रम्य—

'द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान्दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञोऽसुतृपो भृशम् ॥
तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित् ।
सन्तुष्टोऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः' ॥

इति । इत्यमत्र पशु । पशुयज्ञैरिति पाठान्तरं तेन मुन्यन्नेन तुष्टस्य तेनैव यज्ञोऽर्थात् असंतुष्टस्य मांसाभिलाषुकस्य तेनेति सूचितम् । तेषां तामसाधिकारिकत्वं च कपिलगुरुसम्प्रदायनादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव तत्तु नालमल्पापसमम् । वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या वाक्यस्य वस्तुतो नित्यत्वाभाववतां नित्यत्वेन बोधनं मांसभक्षणाशक्तस्य वेदबोधितोपायेषु प्रवर्तनप्रयोजनं न तु स्वेषामवश्यानुष्ठेयत्वसिद्धिप्रयोजनकम्, इत्याशय उन्नीयते । नाऽयं साधारणया भवितुमर्हति । तथाहि वेदबोधितोपायेषु गति प्रत्ययात्तत्स्य वेदोक्तहिंसासहितज्योतिष्टोमादिकर्ममात्रपरत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं न त्वितरोपायपरता । तत्र प्रवर्तनार्थं हिंसायुक्तानां नित्यत्वबोधनस्य भवद्भीत्येतरान्प्रति एतेषां नित्यत्वेन बोधनाभावेऽपि तेषु हिंसारहितोपायेषु तेषां प्रवृत्तेर्भवताऽप्यभ्युपगम्यमानत्वेनानुपयुक्तत्वात् । एवं च मांसभक्षणकामस्यैव नियमेनैतेषामनुष्ठानार्थं वस्तुतो नित्यत्वेन कथनं न तु सर्वान्प्रति नित्यत्वेन कथनमित्येव भवता वक्तव्यं न तु वस्तुतो नित्यत्वाभाववतो

नित्यत्वेन कथनं मांसभक्षणरागान्धप्रवर्तनार्थमित्येतादृशार्थं स्वरसतो बोधयन्मांसभक्षणादिरागान्धं वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या,इति वाक्यं प्रयोक्तव्यम्।अस्य वाक्यस्यापि स एवार्थोऽभिमत इतिचेद्भवतु यथाकथंचित्। तथाऽप्यसामञ्जस्यं न गच्छति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, इत्यत्र यथा सर्वान्कर्माधिकार्योग्यान्प्रति अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामवश्यानुष्ठेयत्वं प्रतीयते तथैव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्येनाप्यविशेषप्रवृत्तेन सर्वान्प्रत्येव हिंसायुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयता ज्ञायते। अत्र परं मांसभक्षणकामो वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरीत्याऽधिकारिसंकोचे प्रमाणं नोपलभामहे। किं च यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यनेन पुरुषमात्रस्य त्रवर्णिकस्याष्टचत्वारिंशत्संस्कारा काथितास्तत्र हिंसायुक्तज्योतिष्टोमादिकर्माण्यप्यन्तर्गतान्येवेति तेषामपि सर्वान्प्रति नित्यत्वमकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम्। भागवतवाक्यानि नहि निन्दान्यायेन प्रवृत्तानि न स्वार्थे प्रमाणानीत्यवगन्तव्यम्। यत्तु लोके व्यवायामिषमद्यसेवेति श्लोके भागवतेऽपि स्पष्टमेतत्, तच्चैवकारवादे निरूपितम्। तत्रैव स्थलान्तरे भगवद्वाक्यम्—

"हिंसाया यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना।
हिंसा विहारायाल्ब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया" ॥

यजन्ते देवता यज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवतं प्रति परिसंख्येयं न तु सर्वान्प्रत्यावश्यकत्वेनेयं चोदनेत्यर्थः, नित्यत्वान्तिकमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा 'वेदस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन' मन्मत्तोऽन्यो न वेदेत्यर्थ इति तदपेक्षरम्, एतेषां पद्यानां ज्ञानप्रकरणे विद्यमानत्वाद् वैराग्यादिप्रशंसार्थं प्रवृत्तत्वाद्यथाश्रुतार्थो न विवक्षितः। अपि च रागिणं प्रति व्यवायामिषमद्यसेवानां परिसंख्येयत्युक्तं तत्तु अस्माकं सम्मतमेव। अर्थी विद्वान्समर्थो यजेतेति न्यायेनार्थित्वस्याधिकारिविशेषणत्वात्। ये तु चित्तशुद्ध्या वैराग्यमापन्नास्तेषां कर्मसंन्यास एवाधिकारो न तु कर्मसु इत्येवास्माभिरभ्युपगम्यते। तस्मादेभिः पद्यै रागिणं प्रति परिसंख्यामात्रे यागीयहिंसा दुष्टेति वक्तुं न शक्यते। यज्ञेऽभ्यनुज्ञाऽस्तीति वदता भवताऽपि यज्ञे पशुहिंसा न दुष्टेत्यवश्यमभ्यु-

पगन्तव्यम्। न च रागिण एवाभ्यनुज्ञा न विरक्तस्येति वाच्यम्। रागिव्यतिरिक्तजनस्य कर्माधिकारस्यैवाभावादित्यलम्।

अथ सांख्य योग पाञ्चरात्र च विचार्यते।

यत्तु अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे हिंसाया शुक्लकृष्णत्वेन व्यवहार कृत इति तत्तुच्छम्। पूर्वमेव पातञ्जलमत वेदबाह्यमिति व्युत्पादितत्वात्। यदपि गीतायामपि—

'अनिष्टमिष्टं मिश्र च त्रिविध कर्मण फलम्।
भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु सन्यासिना क्वचित्॥'

इत्युक्तम्। कर्मण इति जातावेकवचनम्। कस्यचित्कर्मण इष्ट सुखमेव फल कस्यचिदनिष्ट दुःखमेव कस्यचिन्मिश्रमेतत्सर्वमत्यागिना कर्मफलात्यागिना प्रेत्य देहान्तरसम्बन्धे भवति। न तु सन्यासिना तत्फलत्यागिनाम्। न चात्यागिना कर्मफलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठायिना सत्त्वशुद्धे प्रागेव मृताना तत्तत्कर्मफल कर्मविपाकविविधशरीरग्रहणरूप भवति। पापस्यानिष्ट तिर्यगादिदेहरूप पुण्यस्येष्ट देवादिदेहलक्षण मिश्रस्य पापपुण्ययुगलस्येष्टानिष्टयुक्त मनुष्यदेहलक्षण सन्यासिना मुख्यसन्यासिना तेषा ज्ञानतोऽज्ञाननिवृत्त्या देहसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्। तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्।

'नहि देहभृता शक्य त्यक्तु कर्माण्यशेषत।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते'॥

इत्युक्तश्लोकस्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकथनपरतया पतञ्जलिस्त्रवाक्यतया मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। सन्यासिपदेनापि उक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचित तस्य गृहीतदेहस्यापि जीवन्मुक्तदशायाऽवस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यादिति। तत्प्रकृतानुपयुक्तमद्दुष्प्रलापिनोऽस्थाने वृथा कलकल कलयतो भ्रातृभाव भवतो व्यक्तमावेदयति। नह्यत्र कर्मण इष्टानिष्टफलकत्वकथनमात्रेण यागीयहिंसाया दुष्टत्व वक्तु सुशकम्। नह्यस्मिञ्श्लोके एकस्मिन्नेव कर्मणि सुखदुःखोभयफलजनकत्व प्रतीयते येन यागीयहिंसाया एव विहितत्वेन निषिद्धत्वेन चोभयफलकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्युच्यत किंतु केवलपुण्यमात्र कदाचित्फलदा-

नायोन्मुखं भवति । एकदा तु केवलपापमात्रं जातुचित्पापं पुण्यं चेत्युभयमपि युगपत्फलजननव्यग्रं भवति, इत्यर्थ एव तत्पद्यते स्वरसतः प्रतीयते । किं चात्यागिनामिति पदं कर्मफलत्यागिपरमाहोस्वित्संन्यासिपरमित्ययं विचारोऽग्रे कर्तव्य एव । यदपि यच्छ्रौतादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुनरवतारसमये व्रीह्याद्यन्याधिष्ठितेऽनुशयिनः संसर्गमात्र एव न तु तत्र भोगस्तेषां तत्र भोगजनककर्माभावादिति सिद्धान्तितोक्ते पशुहिंसादियागादिप्रयोगजन्यादृष्टस्य तत्र भोगजनकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे यत्सिद्धान्तितं व्यासेन अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति । तत्रायमर्थः — अशुद्ध एवेति चेन्न । शब्दात् । धर्माधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वात् । वधादिसाध्यधर्मत्वेनोक्तेन सोऽधर्म एवेति अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येव मीमांसकाशयः । अत एव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम् । नाल्पभावो हि सर्वथाऽशुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः । किं च तत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समे वा ते तत्रापि रागान्धस्य पश्वालम्भनं अगम्यागमन इव तत्सुख उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यस्याल्पत्वं तु सुतरामिति । तदपि भवान्समन्ततो निरवकाशमनर्थं कल्पयन् शास्त्रशक्तिविभावनासामान्यताऽव्युत्पन्नस्य भ्रान्त्याऽऽरचयति । यदि, अशुद्धमिति चेन्नेति सूत्रस्य भवद्वर्णित एवार्थो व्याससम्मतोऽभिप्रेतस्तर्हि सर्वा अपि स्मृतयः पतिमिश्रमुख्या भ्रान्ता व्याख्यातारः तत्सूत्रं भवन्मार्गेण व्याख्यापयिष्यन् । व्यासाभिमतं तत्सूत्रार्थं भवता न तु तैरिति वदता भवान्व्यासजीवकायस्थमित्रः (?) मतिनिपुणो मन्ये तस्य तु स्थितिं न जानाति देशान्तरवासी गोपालः स्वर्गं न जानातीति वदितुर्भ्रान्तवत् । न च वाच्यं पतञ्जलिना सर्वोऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्मणो दुष्टत्वादुष्टत्वोभयसवलितत्वेनाभ्युपगतत्वात्तदनुसारेण सूत्रमिदमर्थं व्याख्येयमिति । न हि पतञ्जल्यभ्युपगत एवार्थो व्यासेनाभ्युपगन्तव्य इति राजाज्ञाऽस्ति नापि पतञ्जलिरेव सर्वज्ञो न तु व्यास इत्यनुन्मत्तः कश्चिदभ्युपैति । किं च वेदवाक्यार्थविशदीकरणे जैमिनिबादरायणावेव कुशलाविति तदभ्युपगतार्थ एव श्रद्धयाऽभ्युपगन्तव्यो न त्वितराभिमतार्थ इत्येव शिष्टानां महात्मनां प्रवाद श्रूयते । पतञ्जलिस्तु शब्दसाधुत्वासाधुत्वव्यवस्थापन एव दक्ष इत्येव सर्वैरभ्युपगम्यते । अतः पतञ्जल्यभिमतो

वस्तुतो वेदविरुद्धार्थे श्रेयस्कामैरनादरणीय । न च व्यासेनैव योग सूत्रभाष्ये कर्मणामल्पदोषवत्त्वेन भणित आमरणभिमत एवैतत्सूत्रार्थो व्याससम्मत इति वाच्यम् । व्यासस्य स्याद्वादानां मल्लानुसारेणैव व्याख्या करणीयेत्येव नियमस्तान्त्रिकैरभ्युपगम्यते । अतो व्यासोऽपि पतञ्जलिसूत्राशयोपपादकमेव तस्य भाष्यं कृतवान् । न च तावता स एवार्थो व्याससम्मत इति नियन्तुं शक्यते । स्वयमनिणायकत्वे व्यासः सूत्राण्य रचयत् । एतच्चानुक्रमिति सूत्रस्य स्वरसता यान्तोऽयं प्रतीयते स एव तस्य हृदयेऽत व्यासोऽभिमतो वेदाभ्युपगततमं कुर्वीमि । नहि स यत्र सूत्रकारस्य वक्तव्यस्य स्वरसत प्रतीयमानोऽर्थो न सम्मत स्तत्र तस्य स्वसूत्रानुसारेण चकृतान्भाष्यान्तरं स्वरसतः प्रतीयमानार्थ एव सम्मत इति स्वेन निर्णीयते इति चेत् । तत्र च क्रमिति सूत्रस्य मद्गणित एवार्थो व्यासाभिमत इति यदुक्तं तत्तु न विचारसहम् । किं च परकीय-सुन्दरीगमनदृष्टान्तोऽपि न कथमपि प्रकृतसुपपादनसमर्थम् । नहि शिष्टत्वनाभिमता जना ज्योतिष्टोमादिकमनु यथा स्वजनसमक्षं प्रवर्तन्ते तथा परकीयसुन्दरीगमनेऽपि प्रवर्तन्ते । किं च परकीयसुन्दरीगमनकर्तारो यथाऽपाङ्क्तेयत्वेन गण्यन्ते नहि तथैव गण्यन्ते । प्रत्युताऽऽस्तिकैः प्रथम पूज्यन्ते सत्कर्मनिष्ठधर्मिणतया गण्यन्ते । अत एवानयोः साम्यं प्रतिपन्नमिति प्राहुरपि नैव शक्यते इति नात्राभिनिवेशो वक्तव्यम् ।

यत्तु कृष्णशास्त्रिभिः ... । सोऽपि सहगमनवह्निप्रवेशादिवदात्म-हत्याङ्गकत्वादप्रायश्चित्तत्वं च प्रत्युपपादितं ... यत्प्रत्यवायेऽपि याग ... । ... इति भवेत्तत्र ... इत्येके । ननु न विचारस हम् । ... । अता ... इति ... शक्यते । पतिमर-णानन्तरं जीवनेच्छारहितायाः पतिव्रताया मरणमेव कामयमानाया मरणोपायत्वेन सहगमनात्मक उपायः शास्त्रेणाभ्यनुज्ञात एवमेव वेणीप्रवेशोऽपि विज्ञेयम् । तथा कयाचिदपि चिकित्सया निवर्तयितुमश-क्येनातिदुःसहेन महारोगेण पीडितस्य जीवने निराशस्य मरणमेवाऽऽ-काङ्क्षमाणस्य पुरुषस्य मरणोपायत्वेन सर्वस्वागमकं क्रतुर्विहितस्तत्र

च सहगमनसर्वस्वारादीनां विहितत्वादेव दुष्टत्वं नेत्यभ्युपगम्यतेऽस्माभिः। एवञ्चैतदादिस्थलेऽपि केवलेष्टसाधनत्वेनैव प्रवृत्त्युपपत्तिरिति प्रकारान्तरेण प्रवृत्त्युपपादनमुभयवादिसमतं नेत्यलम्। पञ्चशिखाचार्यस्योभयवादसमतिपक्षत्वात्तत्समतिरकिंचित्करी। यत्तु जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरां तदीयानाम्। तत्र हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु सन्दिहानो मार्कण्डेयं पप्रच्छ, स च न मेऽवसर इत्यस्मात्सर्वज्ञान्विन्ध्याचलवासिनश्चतुरः पक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः —व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्ततया व्यासोक्तं न साधु मन्यते। सर्वफलदं परमेश्वरं तत्त्वेन न मनुते किंतु कर्मैव फलदमिति। तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते, असम्भवादनधिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्ते। अतस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेत्। देवासुरसङ्ग्रामादेस्तन्मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं त्यक्ष्यतीति। तस्मात्पानञ्जलभाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमितीति। तच्च महतामुपालम्भेन स्वयोन्मत्ततां सर्वतां वा केवलमावेदयति। मार्कण्डेयपुराणगाथायामस्यामाध्यायिकाया एतादृशमाशयं भवन्तं विनाऽन्यः कश्चन पामरोऽपि नाभ्युपगच्छति। किं च नहि व्यासेन तिरश्चामधिकारः कुत्रापि सत्यपाठि "तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्" इत्यस्मिन्नधिकरणे विग्रहवतां देवानां परमधिकारः समर्थितस्तत्रापि तिरश्चामधिकारः परमर्षिणा नाभ्युपगम्यते। न च तथा सति पक्षिणां कथमुपदेष्टृत्वमिति वाच्यम्। येषां पक्षिशरीरावच्छिन्नानां ज्ञानवत्त्वं श्रूयते तेषामपि गर्भस्थवामदेवजडभरतविदुरादिवज्ज्ञानजननयोग्यशरीरावच्छेदेनैव ज्ञानवत्त्वमुत्पन्नमित्यभ्युपगम्यते। ते च महान्तो योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन नानाजातीयानि शरीराणि परिगृह्णन्ति। तस्मान्मार्कण्डेयेन क्वापि पक्षिविशेषाणामुपदेष्टृत्वकथनमात्रेण सर्वेषां पक्षिणां ज्ञानवत्त्वं वा ज्ञानाधिकारवत्त्वं वाऽभ्युपगन्तुं न युज्यते। नहि अगस्त्येन समुद्रः पीत इति सर्वैरपि समुद्रः पातुं शक्यत इत्युन्मत्तोऽप्यभ्युपगच्छति। अतो मार्कण्डेयवचनस्यतादृशाशयवर्णनं त्वयैवानुमोदनीयं नान्येन केनचित्। किंच जैमिनेः कर्मैव फलदमीश्वरो नास्ति

देवतानामपि विग्रहवत्त्वं नास्तीत्यादिषु विषयेषु नास्त्याग्रह *। नितरां कर्मविश्वासरहितानां नास्तिकानां बौद्धादीनां खण्डनार्थं तथा कथितवान् । एतच्छङ्करविजये भगवद्विद्यारण्यस्वामिकृते नवमसर्गे स्पष्टमिस्त्यास्तां तावत् । यत्तु—

' यन्न दु खेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्व:पदास्पदम् ' ॥

इत्यनेनापि सूचितमेतत् । आद्यपादेनैहिकस्त्यन्तरालदु खसदृश सुखसमानदु खनिरास । न च ग्रस्तमित्यनेन तत्विरुद्ध खनिरास । अनन्तरमित्यनेन निद्रावालन्तद्पयिकोभयरहितनिरूपकालनिरास । अन्यथा सकलदु खाभावस्याऽऽद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धे न च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसंपादनक्लेशनिरासः । स्वर्गेऽपि वैषयिकमेव सुखमिति अप्सरस एन जाया भवोपशेरत इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेनैव पूर्वपक्षयोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम् । तस्मात्प्रतिपासुगादिजन्यदु खमस्त्येवेति सूचितम् । यद्वा स्वर्गानन्तरीयकावश्यभाविदु खान्यदु खजनकाधर्मानारब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत् । सहगमनादौ मरणा-

* भगवता जैमिनिना नवमे देवताधिकरणे—"देवता वा प्रयोजयेत्" इति पूर्वपक्षमुपक्षिप्य " अपि वा शब्दपूर्वत्वात् " इत्यनेन सिद्धान्तित तदाशय एवम्—" वज्रहस्त पुरंदर " इत्यादिभूतार्थवादानां प्रमाणान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं निश्चितमिति । किंप्रयुक्तो धर्म इत्येव तत्रोहलक्षणे विचार प्रस्तुतो न देवताविग्रहादिनिर्णय । अत एवापूर्वस्वीकारमात्रेणैव शब्दमात्रप्रमाणको भगवाञ्जैमिनिः परितुष्टो न भगवती देवता दृष्टि । तावतैव स्वापेक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धे । भगवतो जैमिनेश्च देवताविग्रहादिकं संमतमित्यधिकारलक्षणे तद्व्याख्यातृभि प्रपञ्चितमिति तत एवावगन्तव्यम् । विस्तरभियानेह तन्यते । प्रासङ्गिका केचन व्यासजैमिनितन्त्रभेदा ये सदृशन्ते तेऽविकारभेदनोह्या । आहुश्चात्र भट्टपादा श्लोकवार्तिके—

" इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयश्च बोध प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥ " इति ।

न्तप्रायश्चित्ताद्यो चोक्तरीत्याऽल्पं पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेन वदन्तीति दिगिति । तत्तुच्छम् । यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिपद्येन स्वरसतः प्रतीयमानोऽर्थ इत्थम्—न दुःखेन संभिन्नं स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन दुःखवद्भिन्नम् । न च ग्रस्तमनन्तरमित्यस्य शरीरप्राप्त्यनन्तरं सुखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्नाभावम् । अभिलाषोपनीतमित्यस्य संकल्पमात्रेणोत्पन्नं न तु प्रयासेन । एतादृशविशेषणत्रयविशिष्टसुखमेव स्वपदवाच्यं भवितुमर्हति इति भवदुक्तरीत्या हिंसाजन्यदुःखसंबन्धे उक्तविशेषणानुपपत्तेः । भवदुक्तरीत्या विशेषणानामर्थद्वयेऽपि तथा तद्वाक्यार्थवर्णने हिंसाजन्यदुःखसंबन्धान्यथानुपपत्त्यैव न तु स्वरसतः तद्वाक्यात्तादृशार्थः प्रतीयत इति वाक्यवाच्यं भज्येत । केचित्तु यन्न दुःखेनेत्यादि न स्वर्गलक्षणं विशेषणचतुष्टयव्यावर्त्याभावात् । किंतु स्वरूपकथनमात्रम् । विशेषणचतुष्टयेनापि हिंसासांसारिकसुखवैलक्षण्यमस्य ब्रुवता सुखत्वावान्तरजाति स्वर्गत्वमुपलभ्यते । तद्धि दुःखमिश्रभिन्नं तु न तथा । एवं सांसारिक राज्यादिसुखं वर्षाद्यवधिप्रमाणाभावात् ऋतुकृतापहारादिशङ्काग्रस्तम् । इदं तु अर्थवादादिप्रमाणतो वर्षादियावत्कालभोग्यतया प्रमितं न तन्मध्येऽपहारादिशङ्काग्रस्तं तथेदमनन्तरमनवच्छिन्नं सततं वर्षादिपर्यन्तमितरत्तु न तथा किंतु सुखदुःखोभयरहितावस्थयाऽवच्छिन्नमेवमिदमभिलाषमात्रेणोपनतमुपस्थितं न स्रक्चन्दनवनितादिविषयापेक्षमितरत्तु विषयापेक्षमेवेत्येवंरीत्याऽस्य पद्यस्यार्थं वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षेऽपि स्वर्गसुखस्य दुःखसंबन्धगन्धोऽपि नास्तीत्येव प्रतीयत इत्यलम् ।

यदपि श्येनवत्प्रयुक्तमल्पं पापं भवत्येवेति तत्तु मीमांसेतिशब्दस्यार्थश्रोतृत्वमात्मनः प्रख्यापयति । यतस्तद्व्यपदेशं चेत्येतस्मिन्नधिकरणे श्येनेनाभिचरन्यजेतेति वाक्यमुदाहृत्यात्रत्यश्येनपदं श्येनपक्ष्यात्मकगुणविधायकमाहोस्वित्कर्मनामधेयं वेति संदिह्य तत्प्रख्यन्याया त्मकबाधकाभावात्, श्येनपदस्य श्येनपक्षिण्येव प्रसिद्धत्वात्, 'यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्ते' इत्यर्थवादस्योपक्रमस्थविधिवाक्यानुसारेण च तद्विलासा इव तद्विलासा इतिरन्वयत्वात्, प्रकृतसोमयागमाश्रित्य फलोद्देशेन श्येनात्मकगुणविधायकमाहोस्विच्छ्येनविशिष्टकर्मान्तरविधायकं वेति पूर्वपक्षे प्राप्ते, अर्थवादस्यानन्वयालंकारत्वे सर्वेषामर्थवादस्थपदानामुपमानान्तराभावल-

क्षकत्वापत्तेरुपक्रमन्यायात्प्रबलेन भूयोऽनुग्रहन्यायेनोपक्रमस्थ एकस्मिञ्छ्येनपदे रूपकविधया लुप्तोपमानविधया वा गौण्या वृत्तिमाश्रित्य श्येनपदस्य द्वितीयविधिप्रकारापादक नामधेयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । अर्थवादस्तु रूपकोपपादितमाहात्म्योपपादनार्थः सन्निनत्र लक्षणा पूर्णोपमानविधया विधेययागस्तुत्यर्थ इत्येवाभ्युपगम्यते इति सिद्धान्तितम । भवदुक्तरीत्या श्येनपक्षिद्रव्यक श्येनयाग इत्यभ्युपगम्यते चेदे तदधिकरणासिद्धान्तविरोधः स्यात्, इत्यलमधिकेन प्रपञ्चेन । तस्मादस्मत्कथितवेदार्थतत्त्ववित्सर्वज्ञव्यासजैमिनितदनुयायिमहानुभावशंकराचस्वाम्यादिमतमनादृत्य वेदविरुद्धार्थप्रलापिसाङ्ख्यानुयायिना येनकेनचित्पण्डितमन्यतन व्याकरणमतबोधकमञ्जूषादौ प्रलपितं स्वप्नेऽपि न विश्वसनीयम् । किंतु व्यासजैमिनिमतमेवाऽऽदरणीयमित्यास्ताम् ।

श्रीरामो जनकः सती मतिमती यस्य प्रसूर्जानकी
दत्तात्रेय इति प्रक्लृप्तनिगमो यः सोमयाजी सुधीः ।
गोविन्दः सुगुणश्च विष्णुरपरो ह्येव त्रयः सोदराः
श्रीलक्ष्मीकमलेशपादयुगुले ग्रन्थं न्यधाद्वामनः ॥ १ ॥

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् । रू०	आ०
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहभट्टविरचिता ।	४	४
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका—किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१६	४
८९ काव्यप्रकाश —संकेताख्यटीकासमेत ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतबाष्कलशाखीयम्।	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाश —किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृत ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धति —अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभ —कृष्णदैवज्ञविरचित ।	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशाबरभा० भागषट्कात्मकम् ।	२५	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णय —म म अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीत ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्— ,, ,,	०	१३
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखर —नागेशभट्टविरचित । कुण्डार्कयुत ।	१	१०
१०१ शांकरपादभूषणम्—पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृत द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम—गिर्यपरनामकतोटकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थ ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषद —मूलमात्रम् ।	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—प्रदीपोद्द्योतयुत (अङ्का०)प्र भा ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गत चतुर्भागात्मकम् ।	२०	[illegible]
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धति —किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभि कृता ।	१	१४
पश्वालम्भमीमांसा—किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमेण ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहित सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थाङ्का		मूल्यम् रू०	आ०
४१	अग्निपुराणम्	५	४
८७	अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४
८४	अद्वैतामोद	२	०
५७	आचारभूषणम्	४	६
५८	आचारेन्दु	४	०
	आधानपद्धति	१	१४
१०५	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	२	१२
८१	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	४	११
६२	ईशकेनकठाद्युप०(रामा०)	२	८
७६	ईशकेनकठोपनिषद्	१	०
५	ईशावास्योपनिषत्	०	१४
२९	उपनिषदां समन्वय	६	[illegible]
३२	ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०
३८	ऐतरेयारण्यकम्	३	०
११	ऐतरेयोपनिषत्	१	४
९६	करणकौस्तुभ	०	०
७	काठकोपनिषत्	१	४
६६	काव्यप्रकाश	६	४
८९	काव्यप्रकाश.	[illegible]	१
९०	काश्यपशिल्पम्	३	१
६	केनोपनिषत्	१	०
५०	गणेशगीता	२	०
१	गणेशाथर्वशीर्षम्	०	६
७३	गायत्रीपुरश्चरणपद्धति	१	८
६१	गौतमसूत्रम्	२	८
१४	छान्दोग्योपनिषत्(शा०)	५	०
६३	छान्दोग्योपनि०(रामा०)	३	१२
७९	छान्दोग्योप०(मिताक्षरा०)	२	०

ग्रन्थाङ्का		मूल्यम् रू०	आ०
२०	जीवन्मुक्तिविवेक	३	१२
२४	जैमिनीयन्यायमालाविस्तर	८	०
६९	ज्ञानार्णवतन्त्रम्	१	४
८५	ज्योतिर्निबन्ध	३	१५
३७	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
४२	तैत्तिरीयसंहिता	४८	१०
३६	तैत्तिरीयारण्यकम्	९	१
१२	तैत्तिरीयोपनिषत्	१	१२
१३	तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्या०	२	२
७८	त्रिस्थलीसेतु	३	१२
१०४	[illegible]	[illegible]	१५
[illegible]	[illegible]	६	१२
१०६	[illegible]	२	०
७४	द्राह्यायणगृह्यसूत्रवृत्ति	१	०
३३	धन्वन्तरीयनिघण्टु रा०स०	६	४
२८	[illegible]		९
९८	[illegible]	०	१३
२६	[illegible]	३	४
८८	[illegible]	१६	४
३०	नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोप०	१	१२
९१	[illegible]	४	८
	पद्मपुराणम्	[illegible]	०
	[illegible]	०	१०
७२	परिभाषेन्दुशेखर	२	६
४७	पातञ्जलयोगसूत्राणि	३	०
३	पुरुषसूक्तम्	०	४
५५	पुरुषार्थचिन्तामणि	४	०
८	प्रश्नोपनिषत्	१	०

ग्रन्थाङ्का०		मूल्यम् रू०	आ०
१००	प्रायश्चित्तेन्दुशेखर	१	१०
१५	बृहदारण्यकोपनिषत	८	
६४	,, (रामानुजगी०)	३	४
३१	,, (मिताक्षरा)	२	१२
३६	बृहदारण्यको०भा०वा०	२२	८
७१	बृहद्योगतरङ्गिणी	१०	१२
६८	बृहद्ब्रह्मसंहिता	१	१२
२८	ब्रह्मपुराणम्	१	४
१०२	ब्रह्मवैवर्तपुराणम	[illegible]	८
२१	ब्रह्मसूत्राणि (शा०)	१०	०
६७	,, ब्रह्मामृतवर्षिणी-दीपिकासमतानि	४	
८२	ब्रह्मसूत्रवृत्ति	२	[illegible]
३४	भगवद्गीता (शा०भा०)	२	[illegible]
३४	,, (सटीकशा०भा)	६	[illegible]
४४	,, (पैशाचभाष्य०	१	८
४५	,, (मधुसूदनीश्रीधरीगी०	[illegible]	
९२	,, (रामानुजीया)	[illegible]	[illegible]
९१	भास्करीयबीजगणित	२	०
७५	भाष्यार्थरत्नमाला	४	[illegible]
५४	मत्स्यपुराणम	६	०
१०	माण्डूक्योपनिषत्	२	
९७	मीमांसादर्शनम्	२५	
९	मुण्डकोपनिषत्	०	१०
६०	यतिधर्मसंग्रह	१	१२
५०	यतीन्द्रमतदीपिका	१	[illegible]
४६	याज्ञवल्क्यस्मृति	१३	
४	योगरत्नाकर	७	०
१९	रसरत्नसमुच्चय	३	१२
२	रुद्राध्याय	१	०

ग्रन्थाङ्का		मूल्यम् रू०	आ०
१०[illegible]	[illegible]	३	०
८०	वाक्यवृत्ति	०	८
८९	वायुपुराणम	४	१२
६०	[illegible]	४	४
[illegible]	[illegible]	६	१२
[illegible]	[illegible]	२	६
[illegible]	[illegible]	०	१२
२	[illegible]	१	१२
[illegible]	[illegible]	८	५
[illegible]	[illegible]	१	४
[illegible]	[illegible]	०	[illegible]
	[illegible]	१	[illegible]
	[illegible]	२	०
[illegible]	[illegible]		०
२	[illegible]	०	१३
	[illegible]	२	८
[illegible]	[illegible]	२	८
८३	[illegible]	[illegible]	१
	[illegible]	१०	४
[illegible]	[illegible]	२८	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२	०
[illegible]	[illegible]	२	
	[illegible]	१२	८
	[illegible]	१	४
२	[illegible]	११	८
१[illegible]	[illegible]	३	०
४८	[illegible] समुच्चय	७	०
७०	[illegible]	१	१०
९०	हम्यायवर [illegible]	७	६